

Положај Јевреја у
Османском царству од XVI
до XVIII века

Срђан Веселиновић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за историју

Мастер рад

Положај Јевреја у Османском
царству од XVI до XVIII века

Ментор

Проф. др Ема Миљковић

Студент

Срђан Веселиновић

Ниш, 2015.

Увод

Ретко који народ се може похвалити тако дугом и тако бурном историјом као што је има јеврејски народ.

Прве писане податке о Јеврејима налазимо још у XV веку пре Христа. И сваки период почев од тог времена па до наших дана занимљив је сам по себи, са својим спецификумима. Оно на шта ће се конкретно обратити пажњу у овом раду биће период Османског царства, конкретно од почетка XVI до краја XVIII века. Покушаћемо да прикажемо положај Јевреја у Царству, како су били прихваћени, третирани, какве су биле могућности за њихово свакодневно функционисање, школовање, пословање и све оно што прати живот једне заједнице. Па, ако је могуће, и разбијање одређених стереотипа (уколико их има) везаних за тај период и ту средину.

Историографских података за само Османско царство, па и за историју јеврејског народа уопште има доста, као и тумачења везана за ислам и схватање живота и друштва исламске заједнице и једне велике исламске државе. Овај рад представља синтезу података, историјских и верских, нађених код еминентних историчара и познаваоца религије.

Велики део, основу, рада чине књиге: Шарл Етингер, *Историја јеврејског народа*; Дејвид Ц. Голдберг, Џон Д. Рејнер, *Јевреји – историја и религија*; *Encyclopedia Judaica*, volume XVI; Ruth Porter, Sarah Harel-Hoshen, *The Sephard Jews 1492-1992*, као и М. Franco, *L' Histoire des Israelites de l'empire Ottoman*. Податке о Јеврејима на нашим просторима пружају неколико књига, од којих треба издвојити: Мг. Pavle Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije* и Ženi Lebl, *Do „Konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521-1942*.

Када је реч о разумевању ислама и једне исламске државе, у овом случају османске, консултовали смо три рада наших најеминентнијих познаваоца ислама и историје Османског царства: Darko Tanskić, Јевреји у османској екумени; Дарко Танасковић, *Ислам: догма и живот* и Ема Миљковић, *Мехмед II Освајач и питања верске толеранције у османској држави*.

Шарл Етингер нам у својој Историји јеврејског народа даје општу слику о Јеврејима и њиховом животу кроз векове, осврћући се на све битне чињенице везане за овај народ.

Друга, веома важна, књига која је послужила у овом раду била је *Encyclopedia Judaica*. Као и свака енциклопедија даје велики број података о свему везано за Јевреје: њихов начин живота, организацију народа, религију, привреду, образовање. Велики део рада базира се управо на овој књизи, која нам је помогла у изради његове основне конструкције, коју су обилато употпунили подаци из других књига и чланака.

Следећа јако битна књига је *The Sephard Jews 1492-1992*. Ова књига даје одличну слику о свему везано за сефардске Јевреје од времена њиховог протеривања из Шпаније, декретом краља Фердинанда и краљице Изабеле, све до наших времена. Као и *Encyclopedia Judaica* пружа податке о историји, али и свему другоме што се тиче *Сефарда* (обичаји, религија, народна ношња, подаци о насељима, пословним активностима те јеврејске групације итд).

Раритет међу овом литературом је свакако књига с краја XIX века *L' Histoire des Israelites de l'empire Ottoman*, у којој поред историје Јевреја налазимо и неке легенде, које писац бележи од самих Турака. Она нам је свакако помогла да употпунимо слику о ономе што се догађало у Османском царству, а уско је везано за саме Јевреје.

Следећа група књига су оне које се баве Јеврејима на простору Балкана, највише Јеврејима са српског етничког простора. Међу њима бих поменуо дело Mr. Pavle Dželetović Ivanova *Jevreji Kosova i Metohije* која се бави Јеврејима са простора јужне српске покрајине, а затим и Ljubomir St. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*.

Корисне податке за поглавље о Београдској махали, јеврејској четврти у граду Београду, смо користили из дела Ženi Lebl, *Do „Konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521-1942*. Писац ове књиге даје исцрпне податке о јеврејској заједници Београда, од тренутка османског освајања града 1521. године све до велике несреће која је задесила јеврејски народ у Другом светском рату. Ми смо искористили онај део који смо обрађивали у раду, а то је период до краја XVIII века.

Да бисмо имали комплетну слику о томе како су функционисали Јевреји у оквиру Османског царства, морала је да се косултује и литература која се тиче религије, тј. верског схватања самих Османлија, јер су се та држава и закони у њој стриктно ослањали на верске прописе ислама. У томе су нам помогли чланак и књига професора Дарка Танасковића: *Jevreji u osmanskoj ekumeni* и *Ислам: догма и живот*; као и чланак професорке Еме Миљковић, *Мехмед II Освајач и питања верске толеранције у османској држави*. Ова три рада у многоне доприносе схватању једне монархије базиране на теократским принципима, која са друге стране покушава (а и успело јој је) да мало изађе из тих верских оквира.

Велику помоћ у разумевању јеврејских верских прописа нашли смо у *Библији или Светом Писму Старога и Новог Завета*, која даје податке из најраније јеврејске историје и религије.

Подаци из ових књига и чланака, допуњених цитатима и подацима других књига, комплетирали су овај рад о Јеврејима, тачније њиховом положају у Османском царству.

* * *

Током времена, територија Леванта прошла је кроз бурне тренутке, а самим тим и бројни народи са тог историјског подручја. Међу њима, Јевреји, без којих помињање Блиског истока (кованице новијег датума) не би имало смисла. И у овим, модерним временима Левант је свакодневно у жижи интересовања.

Управо су Јевреји, народ богате историје и традиције, тема овог рада. А да бисмо кренули са истраживањем њиховог положаја у Османском царству, не можемо, а да се на тренутак не окренемо њиховој ранијој историји, периоду римске доминације и претварања у једну државу целог тада познатог света, Европе и медитеранског басена. Једна држава која је обухватала толику територију омогућила је то да су се сада народи из разних крајева те јединствене државе могли несметано кретати широм Царства. Поред њихове отаџбине, имали су и своје колоније у Малој Азији, Египту, Грчкој и самом Риму.

Јевреји, специфични по својој једнобожачкој религији, схватању друштва, појединца у том истом друштву, схватању државе, никако се нису могли помирити са римским ропством. Иако су имали слободу вероисповести и своју унутрашњу организацију, велики намети који су падали на најсиромашнији део становништва и темперамент Јевреја доводили су до честих устанака у Јудеји. Први већи сукоб избио је због неслагања са хеленизованим грађанима Цезареје и лошим положајем Јевреја у том граду што се проширило на целу Јудеју и резултирало великим жртвама и разорењем храма у Јерусалиму 70. године после Христа. По неким проценама, том приликом, страдало је преко милион Јевреја.

Други, велики, најзначајнији устанак десио се за време римског цара Хадријана, од 132-135, под вођством извесног Бар-Кохбе (син звезде).

И овај устанак је угушен крвљу, али Римљани нису више хтели да препуштају ствар случају и насилно су раселили целу Јудеју. Раселили су све Јевреје из ње под забраном повратка у ту област. Од тада, Јудеју називају Палестином, по њиховим вековним непријатељима.¹ Јевреји су постали велики народ у расејању, широм Римског царства, без сопствене државе. Велики део њих обрео се на Иберијском полуострву, поготово после арапског освајања и због толерантног става муслимана према њима, Народу Књиге.

Доласком Турака и освајањем Мале Азије од стране Византије, добар део јеврејског народа (тзв. *Романиоти*) нашао се под турском влашћу. Ту промену власти они нису доживели као ропство, јер нису ни имали државу, већ као олакшање, због лошег положаја под Византинцима и нетолерантног става хришћанског становништва у једној изузетно ксенофобичној држави.

После пада Западног Римског царства (476) и формирања малих хришћанских краљевстава на том простору, Јевреји су дошли у незавидан положај. Постали су народ другог реда.

Мали предах, у таквој ситуацији, пружио је период арапске доминације над Иберијским полуострвом, где је локално јеврејско становништво наишло на један знатно толерантнији став нових муслиманских власти од дотадашњих хришћанских намесника.

Повратком Шпаније под хришћанску власт, тзв. *реконквистом*, која је завршена 1492. године освајањем Гранаде, последњег упоришта муслимана, наступили су црни дани за Јевреје. Своју нетолерантност, под јаким утицајем католичке цркве и инквизиције, шпански краљ Фердинанд и краљица Изабела испољили су декретом о протеривању свих Јевреја и *марана* (погрдни назив јеврејских преобраћеника у хришћанство – буквални превод значи свиња).

¹ А. Курт, *Стари Исток од 3000. до 330. године п.н.е.*, II том, 444, 452, 470, 471. и *Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета*, превод Ђура Даничића и Вука Стефановића Карацића, Београд, 1997, *Књига о Судијама*, *Прва књига Самуилова*, *Друга књига Самуилова*.

Тај потез шпанских власти је са радошћу дочекао османски султан Бајазит II. Задовољан понашањем и доприносом држави својих јеврејских поданика, оберучке је прихватио и допустио насељавање свих протераних шпанских као и других Јевреја из осталих хришћанских земаља.

I

У Османском царству

„ *Како он може бити мудар владар кад је осиромашео сопствену земљу, а обогатио нашу?*“² – овом реченицом Бајазит II прокоментарисао је декрет краља Фердинанда Арагонског и краљице Изабеле од Кастиље о протеривању Јевреја из Шпаније. Декретом је протерано око 300 000 Јевреја са Иберијског полуострва. Ова реченица представља и званични став Османлија о Јеврејима, који су у Османском царству потражили спас од прогона.

Такав став султана произилази из искуства Османилија у односима са Јеврејима још од освајања Мале Азије, када су се по први пут сусрели са јеврејским заједницама, тзв. *Романиотима*³, које су овде постојале још из времена антике, а касније и Византије. Народ без државе, нове освајаче није гледао нити доживљавао као нешто негативно. Првенствено зато што су под хришћанским господарима, до тада Византинцима, били тлачени, живели су без икаквих привилегија, често су прогањани и покрштавани.⁴ У самом исламу постојао је толерантнији став према народима Књиге⁵, поготово према онима који

² Д. Ц. Голдберг, Ц. Д. Рејнер, *Јевреји: историја и религија*, Београд, 2003, 126.

³ D. Tanasković, *Jevreji u osmanskoj ekumeni*, Istoci i utoci, Сећање на Slavoljuba Đinđića, Београд, 2009, 94.

⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 102. и 169.

⁵ Пророк Мухамед је 630. године хришћанима из јеменског града Неџрана наметнуо уговор који је обухватао обостране обавезе, и хришћана као поданика, али и муслимана као господара: „ *Алахова заштита и јемствоверовесника Мухамеда, Божијег посланика, простиру се над Неџраном и његовом околином, над њиховим добрима, личностима, вршењем верских обреда, свима одсутнима и присутнима, њиховим породицама, светилиштима и свему што се, велико или мало било, налази у њиховом поседу. Ниједан епископ неће бити удаљен из своје епископије, ниједан монах из свог манастира, ниједан свештеник из своје парохије. Неће их притискивати никакво понижење, као ни крв неке претходне освете. Неће бити скупљани, нити плаћати десетак. Ниједна војска неће повредити њихово тло. Кад неки од њих затражи измирење свог дуга, поравнање ће сами међусобно извршити.*

су поштовали све што је предвиђено „уговором из *Неџрана*“⁶. Наглашавамо да се тај уговор односио само на оне који су били народи Књиге - Хришћани, Јевреји, Сабејци.⁷

По освајању Мале Азије, Османлије су увиделе способности јеврејских заједница у организационом, трговинском, научном и медицинском погледу. Сами Јевреји су веома држали до образовања, тако да где год би се нашли оснивали су своје школе, тзв. *Јешиве*. Имали су добру

Они неће бити ни тлачитељи ни потлачени. Ако неки од њих убудуће буде лихварио, ускратићу му своју заштиту. Нико међу њима неће бити сматран кривим за грех другог.“. Цитирано према: Д. Танасковић, *Ислам: догма и живот*, Београд, 2008, 288.

⁶ Поред заштите коју су добијали, немуслиманци, у овом случају хришћани, имали су и своје обавезе према муслиманским господарима: „*плаћати порез и бити у стању наше трајне понижености; не спречавати ниједног муслимана да уђе у наше цркве, дању или ноћу, и да ту остане, с обавезом за нас да се три дана бринемо о њему и да га хранимо, отворивши му портале наших цркава; да наша звона звоне само унутар цркава и то умерено, као и да не повишавамо глас при литургијама; да у црквама и у својим домовима не скривамо шпијуна, плаћеника наших непријатеља; да не градимо цркве, манастире, испосничке колибе и келије, као и да не обнављамо порушене; да се не састајемо у градској четврти у којој обитавају муслимани, нити да се окупљамо у њиховом присуству; да не упражњавамо идолопоклонство и да на њега не позивамо; да у нашим црквама не излажемо крст, као ни на путевима или у чаршијама којима пролазе муслимани; да не учимо Куран и да њему не подучавамо нашу децу; да не спречавамо никога од наших рођака да прими ислам, ако он то жели; да кратимо косу спреда; да носимо појас (zippar) око паса; да чувамо своју веру; да не наликујемо муслиманима својом одећом, понашањем, јахаћим животињама, натписима урезаним на својим печатима, који треба да су на арапском језику; да се не користимо њиховим титулама; да их држимо у части и поштовању; да смерно станемо пред њима кад их сретнемо; да их водимо кад долазе и одлазе; да не подижемо своје куће више од њихових; да не носимо оружје и мачеве; да не продајемо вина и да га јавно не излажемо погледу; да не палимо ватру кад неко умре, на путу поред кога живи муслиман; да не подижемо глас на сахранама; да не задржавамо роба који припада муслиману – у наше име и у име наших истоверника обавезујемо се да поштујемо горенаведене услове; онај ко их не буде поштовао неће имати право на заштиту.*“. Цитирано према: Д. Танасковић, нав. дело, 291.

⁷ Исто, 288.

организацију својих малих заједница, са хијерархијом која је добро утврђена и поштована од стране свих чланова.

То је навело чак и Мехмеда Фатиха да их досељава у своје новоосвојене градове, како би помогли у организацији истих и успостављању нормалних градских токова.⁸

Међу Јеврејима је поред добре организације и образовања била развијена и трговина. Од Италијана су, заједно са Јерменима и Турцима, преузели црноморску трговину, а њихове родбинске везе са трговцима из италијанских градова омогућиле су им да ту трговину унапреде и заузму примат у многим стварима.

Све ово, довело је до тога да су Јевреји били веома цењени међу Османлијама као народ који не прави проблеме и доноси велики прилив новца у државну касу. Јевреји су били признати као научници, лекари, преводиоци и дипломате.

Због тога је оберучке прихваћена велика миграција досељеника из Шпаније и не само да су лепо дочекани, већ је охрабривано њихово досељавање у Османско царство. Треба споменути и податак да су у време Мехмеда Фатиха (1477) Јевреји у Цариграду чинили трећу по броју етничку заједницу са 1647 породица.⁹ Постоји и чувени проглас једренског рабина Исака Зарфатија (Јицака Царфатија), упућен Јеврејима на немачким територијама: Швапској, Рајнској, Штајерској, Моравској и Угарској. Он пише свој прогнаној браћи да је у Турској слободно за живот, да свега могу наћи у изобиљу, те да се живот не може упоредити са оним у Немачкој. Још једна од погодности је та што се до Јерусалима може доћи копненим путем и да има организованих и безбедних каравана.¹⁰

⁸ D. Tanasković, *nav. delo*, 96.

⁹ X. Иналдик, *Османско царство*, Београд, 2003, 219.

¹⁰ Ž. Lebl, *Do „Konačnog rešenja“ – Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Београд, 2001, 3.

О добром третману Јевреја, али и других становника Османског царства пише и јеврејски историчар Елијаху Капсали¹¹, староседелац са Крита, *Романиот* грчког језика и невеликог образовања. Његово сведочанство има тежину тим пре што је био политички повезан са Млетачком републиком.

Осниване су многобројне јеврејске општине широм Царства, највеће у Једрену, Солуну и Цариграду (где је у једном тренутку било 33 000 душа и 44 храма)¹², али и у другим градовима Пелопонеза, Египта, Леванта итд. Они који би се доселили у мање градове основали би једну основну шпанску заједницу, без обзира из ког шпанског града су дошли. Градови који се спомињу у том насељавању су: Касторија, Бурса, Маниса, Галипоље, Токат, Амасја, Ефес, Измир, Арта, Трикала, Валона, Лариса, Скопље, Крф и Хиос. Познате су и вође тих избеглица, досељеника.¹³

Одмах за шпанским стижу и португалске избеглице, у два таласа (1497. и 1498), које насељавају Једрене, Солун и Измир, али их је било и у другим градовима.

Новоосвојене територије Османлије су насељавале „*Сургунима*“, онима којима је држава одредила где ће да живе, али је велики део Јевреја припадао оној другој групи тзв. „*Кенди-геленима*“, онима који су се ту доселили намамљени обећањима, повластицама и вером у бољи живот.¹⁴ Ово не значи да није било Јевреја и у оној првој групи, присилно пресељених. Међутим, нико ту није боравио под казном, већ је то била политика Османлија да на тај начин попуњавају људством нове територије. Тако је било после освајања Цариграда (1453), када је Мехмед Фатих вратио избегле Грке, доселио Јевреје али и Турке, углавном занатлије и трговце из других делова османске државе.

¹¹ D. Tanasković, *nav. delo*, 95.

¹² С. Калдерон, др. Ј. Леви, *Историја јеврејског народа*, Београд, 1935, 7.

¹³ *Encyclopedia Judaica*, 1534.

¹⁴ С. Калдерон, *нав. дело*, 4.

Постоје и случајеви где су се буквално отимали о Јевреје. Тако је гувернер Кипра, након што су Јевреји из Сафеда (горња Галилеја) успели да издејствују да не буду пресељени на Кипар, по његовом освајању (1571), затражио да задржи једну групу Јевреја која се ту затекла путујући из Солуна, управо у Сафед, што му је султан и одобрио.¹⁵

Мотив више за Јеврејима, као пожељним градским становништвом, јесте тај што су били веома привредно активни и послушни, а пошто нису имали сопствену државу нису поседовали никакве сецесионистичке идеје. Јевреји у Османлијама нису видели освајаче и тлачитеље, већ спасиоце из тешке ситуације у којој су били под претходним, хришћанским, владарима.

Коректан став Турака, могућност нормалног функционисања друштва и зараде, у том тренутку, за Јевреје је изгледало као обећана земља. Због свог знања и преводилачких умећа¹⁶, неретко су чланови јеврејске заједнице постављани и на високе политичке и дипломатске функције (*Јосиф Наси, Саломон бен Натан Ешканази*). Били су веома цењени и као лекари - *Хеким Јакуп, Јосиф и Моше Амон, Даниел Фонтесека, Габриел Буенавентура...*¹⁷

Разлог више за досељавање у Османско царство *Сефарди* су имали у чињеници што им суживот са муслиманима није био стран. Однос арапских муслимана није се разликовао од односа Османлија, посебно што су Јевреји били искључиво градско становништво, организовани за градски живот, чему Османлије нису биле вичне, а у неким сегментима их је и вера ограничавала.

Шпанским Јеврејима насилно преобраћеним у католичанство, тзв. *мараносима*, Османско царство је давало слободу враћања старе вере. Тако нешто би у некој католичкој земљи било строго кажњиво, док су

¹⁵ D. Tanasković, nav. delo 96.

¹⁶ F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, II tom*, Beograd, 2001, 146.

¹⁷ D. Tanasković, nav. delo, 97.

Османлије за те ствари, које се нису тицале ислама, самим тим ни угрожавале исти, остајале индиферентне. У таквој атмосфери добрих односа, за време Селима II (1566-1574) била је дозвољена и изградња синагога.¹⁸ У исто време је дозвољено и српској цркви да обнови своје разрушене цркве и манастире, али и да сагради и нове.¹⁹

Сваки град у Османском царству имао је и јеврејску четврт. Неретко и своје посебно гробље, а онде где то није било могуће у оквиру постојећег имали су свој део за сахрањивање.

¹⁸ R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*, 105.

¹⁹ Др. Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Београд, 1962, 314.

Детаљ са јеврејског гробља (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

У неким градовима где раније није било јеврејског живља, протеривањем из хришћанских земаља, као у време угарског краља Лајоша (1376) и шпанског краља Фердинанда (1492), Јевреји би се насељавали и оснивали потпуно нове јеврејске четврти. У већим, поготово важнијим градовима већ је било мање или више староседеоца Јевреја, *Романиота*.

Како се Османско царство ширило на Блиски исток и на север Африке, почев од Селима I (1517), тако су се отварале нове могућности за насељавање и трговину. Као посебан разлог треба издвојити чињеницу да су Јевреји дали и лични допринос освајању истока, учећи Османлије да користе и праве модерније ватрено оружје.²⁰ Из претходно наведеног разлога султан Сулејман касније помаже Абрахаму Кастру, кога је поставио још његов отац Селим I, за *нагида* (вођа сефардских Јевреја у Египту) и министра финансија у Египту, а који је пао у немилост Ахмед паше, управитеља Египта. На место *нагида* је постављен Раби Тацир, Египћанин по рођењу, али зато што није поштовао јеврејску заједницу био је екскомунициран, а титула *нагида* је укинута. Убудуће на то место бива слан онај кога би у Цариграду изабрали и послали са титулом *челеби* (господин). Ова титула се одржала у наредних 200 година.

Градове на истоку, попут Багдада, Алепа и Мосула населила је велика јеврејска популација међу којима је било много учених људи.

Освајање Блиског истока и северног дела Африке посебно је значило Јеврејима, јер су сада безбедно, у оквиру једне државе, могли путовати у Свету Земљу, али и настанити се у њој. У том периоду је посебно процветао град Сафед (Цфат), али су насељени и Јерусалим, Хеброн и Тиберија. У почетку су се у Свету Земљу досељавали марани и они који су морали, али су се временом тамо доселили и неки угледнији Јевреји. Тада, крајем XV века и почетком XVI века био је највећи талас насељавања (али не и једини, па ни први).

²⁰ *Encyclopedia Judaica*, 1534.

После другог пада Јерусалима, за време „*Бар–Кохбине*“ буне (135), Јерусалим и Света Земља су били готово пусти, када су Јевреји у питању. Оно мало Јевреја који је ту опстало после протеривања од стране Римљана, побијено је у Крсташким ратовима. Први досељеници-путници се спомињу век касније, у XII веку, кад долазе шпански Јевреји Јехуд Халеви, а потом и Венијамин из Туделе (1160-1170-тих).²¹

Јевреји из расејања усрдно помажу насељавање Свете Земље, као и опстанак јеврејских породица тамо. Основана је тзв. „*Палестинска каса*“. Тај фонд за „браћу растурену по Светој Земљи“ су редовно сакупљале пољске *вааде* (јеврејске општине) током XVI и XVII века и слале га сваке или сваке друге године. Ово је била пракса све до уништења и протеривања Јевреја из Пољске (1648).²²

За кратко време Сафед је постао духовни и економски центар Јевреја у Светој Земљи. Сафед је повезан са процватом талмудске учености, верског законодавства и кабале (јеврејска мистика) у XVI веку.

У Персијском Сафавидском царству, положај Јевреја био је веома лош, због чега Јевреји помажу Османлијама, тачније Мурату IV да освоји Багдад (1638). Од 15 000 Муратових бораца чак 10 000 били су Јевреји, због чега их је султан обилато наградио. Освајање овог града је за Јевреје било чудо са Неба, зато је дан освајања Багдада 16. Тевет 5398. (2. јануар 1638) проглашен за Дан чуда.

Добра атмосфера у Царству, која је доживела врхунац за време Сулејмана и Селима II, почела је да се нарушава већ за време владавине сина Селима II, султана Мурата III. Наиме, до султана је дошао глас да сефардске девојке носе разнолику одећу са украсима од драгог камења, што је било у супротности са шеријатом и обичајима

²¹ Š. Etinger, *Istorija jevrejskog naroda*, Beograd, 1996, 259.

²² Исто, 263.

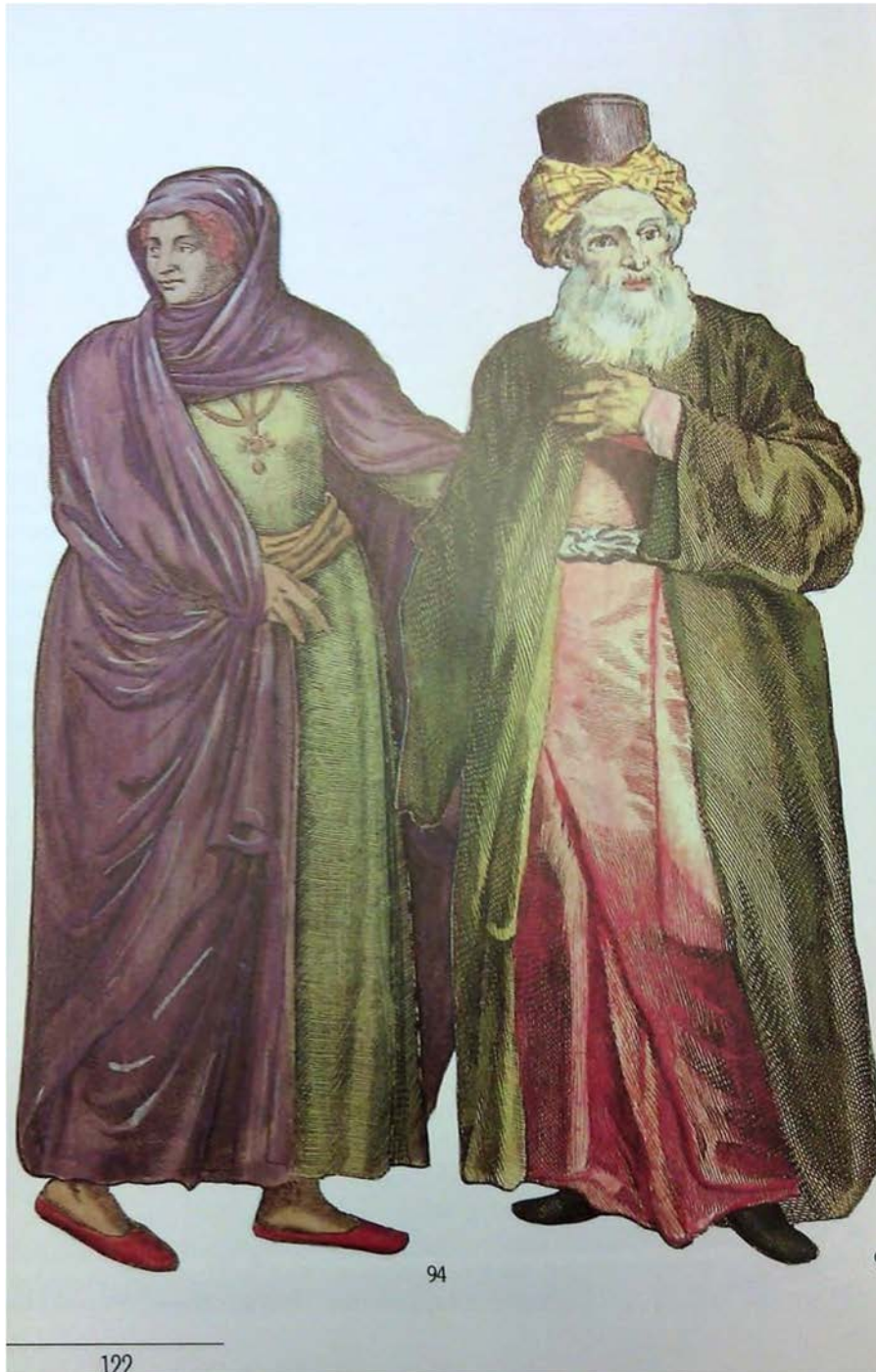
установљеним још у Нецрану.²³ Због тога је донесен декрет о прогону Јевреја, из свих делова Царства. Ово не само да је било у супротности са устаљним начином одевања немуслимана, већ је узроковано и нервозом због све веће кризе у Царству. Престала су велика освајања, самим тим и велики прилив новца у државну касу, учестале су буне и гушење истих, као и велико богаћење (на рачун Царства) шеика и ситнијих владара. Све ово утицало је на овако строгу санкцију. Али захваљујући утицају мајке Мурата III султаније Нурбану, рођене Венецијанке, тај декрет је повучен и донета је наредба о посебном облачењу за Јевреје, како за мушкарце, тако и за жене. Наређено им је да мушкарци уместо жутих турбана носе необично високе шешире (налик шпанским капама), а жене да не смеју носити свилене и разнобојне хаљине. Чак је и сама јеврејска заједница донела ограничења за јеврејске жене, како не би више провоцирале османске власти.²⁴

Положај Јевреја у целом Царству се знатно погоршао за време владавине Мурата IV (1623-1640), нарочито после убиства Јуде Кова, главног делегата солунских Јевреја, када су дошли да плате „*таксу на одећу*“. После његовог убиства није било довољно утицајног Јеврејина који би се заложиио за права свог народа и који би могао да промени ситуацију у којој су се нашли Јевреји.²⁵

²³ Д. Танасковић, нав. дело, 291.

²⁴ *Encyclopedia Judaica*, 1538.

²⁵ Исто.

Изглед јеврејске ношње (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

Изглед женске и мушке одеће (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

Још једна отежавајућа околност која је задесила цариградске Јевреје, десила се за време владавине султана Ибрахима I (1640-1648), када је због рата са Млечанима око Крита, престоница пресељена у Једрене. Тада су сви они Јевреји који су послом били везани за престоницу морали да преместе своје послове у Једрене, што је изискивало додатне трошкове и проблеме. Лош положај свих османских Јевреја се наставио, а за време султана Ахмеда III (1703-1730), тачније 1728. донет је још један од декрета против Јевреја. Наиме, сви они који су живели у улици где се налазила рибља пијаца, недалеко од цамије султанове мајке, морали су да продају своје куће муслиманима како не би прљали улицу.²⁶

Ограничавања, тј. укидања права, за све зимије, се настављају и код султана Османа III (1754-1758) и Мустафе III (1758-1774). Уведена је забрана изградња кућа већих од муслиманских и повратак закона о одећи из 1702. године. Ступио је на снагу одмах по доласку на власт Мустафе III 1758. По том закону забрањено им је да носе другачије шешире и ципеле до црних. Генерално, на целом Истоку је било ограничења у одећи за немуслимане, па и у суседној Персији.

Забележено је и насиље над Јеврејима у Фесу, у периоду од 1790-1792, након чега је подигнут зид око јеврејске четврти како би их изоловали и забранили кретање ноћу по граду, тако што би затварали капију кроз коју се улазило у јеврејску четврт. Овај зид колико год да је био понижавајући, уједно је сачувао Јевреје од даљег насиља над њима.

О јеврејским четвртима на Леванту говорили су и европски путописци који су обилазећи Блиски исток приметили да су у веома лошем стању, материјално и хигијенски. То је донекле било тачно, што је утицало на њихово економско стање, ако узмемо у обзир чињеницу да су се издржавали искључиво од прилога сународника из расејања, али су ипак мало претеривали када је хигијена у питању, што због јеврејске

²⁶ Исто, 1538.

организације, што због верских прописа о хигијени, који су записани још у Светом Писму.²⁷

Широм Османске империје ницала су јеврејска насеља, па и читави градови (ово је више било уобичајено у Светој Земљи, или како су је Јевреји звали *Ерец Израел*). У саму организацију тих насеља и градова Османлије се нису мешале, све су то препустили самим Јеврејима којима то и није било тако тешко, јер су ту своју организацију само пресликали из оних места одакле су дошли.²⁸

Основа самоуправе била је конгрегација-заједница (*kahal*), мања или већа група људи, породица, окупљене око једне синагоге. Њихова веза била је трајна. Оваквом заједницом су управљали и верски и световни главари, с подељеним надлежностима. Средишња установа овакве заједнице била је основна верска школа (*Talmud Torah*), а у већим и имућнијим заједницама су осниване и средње школе (*yeshivah*). Верски поглавар био је рабин. Тамо где је било више оваквих заједница формиране су заједничке градске општине (*kehillah*). Овакве општине су репрезентовале Јевреје пред локалним османским властима. Без обзира колико заједница је имало једно место, увек се тежило формирању надконгрегацијске јеврејске општине. Изузетно су могле постојати и две (као у Цариграду), па и више општина у зависности од реалних услова и ситуације.³⁹ Податак извесног Јеврејина који је посетио Јерусалим око 1552. говори да је тамо пронашао четири скупине Јевреја: *ашкеназе* – Јевреје из Немачке; *мустарабе* – припаднике локалне јеврејске општине; *магребите* – досељенике из северне Африке и много *сефарда* који су представљали најутицајнију јеврејску општину. Набројао је преко 300 породица.²⁹

²⁷ 3. Мојсијева 7, 19-21; 11, 24-47; 13, 1-3; 14, 1-8; 15; 22, 4-8; 4. Мојсијева 31, 19-24; 5. Мојсијева 23, 10.11; 24, 8.

²⁸ *Encyclopedia Judaica*, 1533.

²⁹ Š. Etinger, *nav. delo*, 263.

Тамо где је формиран већи број општина много више им је одговарало да се повремено формира нека делегација или комитет, него ли да трајно концентришу моћ и ауторитет у рукама једног тела или појединца. Плашили су се злоупотребе или корупције.

Без обзира што надлежност јеврејских судова није била прецизно дефинисана, судска аутономија у Османском царству била је на завидном нивоу у односу на остале европске државе. Са централизацијом јеврејских општина кренуло се тек у оним тешким временима, у XVII и XVIII веку и то само ради лакшег опстанка.³⁰

Сама чињеница да се Османско царство протезало на три континента, да је то била једна држава са истим владаром и законима, давало је велике могућности за пословање свим становницима Царства, а самим тим и Јеврејима. Посао им је олакшавала чињеница што су велику пажњу посвећивали образовању, познавању језика, али и то што су били у непрекидном контакту са јеврејским општинама широм Европе. Индустијски нису могли да парирају западу, али та умреженост и познавање језика давала им је велику предност над осталима у Царству, због чега су веома брзо потиснули Грке и Јермене као трговце. Султани су поспешивали насељавање Јевреја, омогућавајући им трговину (нарочито међународну), индустријску производњу и производњу оружја. Исти услови важали су и за домаће Јевреје, јер су се османске власти већ увериле у способности ове мале заједнице из њиховог царства. Трговачке фирме у власништву Јевреја које су пословале у Александрији, Каиру, Дамаску, Басри омогућиле су формирање нових таквих фирми, али и индустрије у Солуну, Једрену, Сафеду, Алжиру и Измиру. Веома брзо су завладали како копненим тако и морским путевима. Турци су им препустили међународну трговину и пословање без икаквих предрасуда, тако да су Јевреји у XVI веку доминирали на пољу трговине. Своје бродове су пунили у свим лукама, а терет би осигуравали од напада пирата. Постоји и запис Јеврејина Самуела из

³⁰ D. Tanasković, *nav. delo*, 101.

1641. који описује конвој од педесет лађа и дванаест ратних бродова, са све адмиралом, како из Цариграда крећу ка Егеју.³¹

Рудници соли, сребра и бакра на Балакану били су под контролом Јевреја, као и рудници минерала из источне Анадолије.³²

У трговини са Шпанијом Јевреји *Сефарди* су заузимали прво место, што је било и логично. Често су се удруживали са странцима, изнајмљивали њихове бродове, енглеске, па чак и венецијанске за време Кандијског рата. У једном од главних трговачких центара луци Ливорно, изнајмљени енглески бродови би били натоварени траженом робом, коју су набављали локални Јевреји и онда би пловили за Цариграда где су их чекали Јевреји главног града османске државе.³³ Поред мора, користили су и копнене путеве за трговину.

Велики индустријски центри били су у Солуну, који је за кратко време постао највећи центар сефардских избеглица, затим Сафед у Светој Земљи, као највећи економски центар на Истоку, Цариград и Једрене. Главно занимање Јевреја у Солуну и Сафеду била је производња текстила и текстилне одеће, као и трговина текстилом. Нарочито финог текстила (*џика*), за разлику од оног грубог из Видина, који је био у искључивој надлежности Сефарда у Једрену, а касније и у Солуну и Сафеду. Производња у Солуну и Цариграду је процветала 1511, јер је почело са прављењем униформи за војску. Само Солун је производи 95% од војних потреба.²⁶ Зарада се утростручила у 1584. години.³⁴

После 1620. године текстилна индустрија из Солуна губи трку са индустријском производњом у Енглеској, али је опстала све до XVIII

³¹ X. Иналџик, нав. дело, 199.

³² R. Porter, nav. delo, 111.

³³ X. Иналџик, нав. дело, 210.

³⁴ R. Porter, nav. delo, 114.

века, док је у Сафеду пропала још 1580. године због високих цена материјала и транспорта.³⁵

Јевреји у Османском царству бавили су се и ископом и прерадом руде (рудници на Балкану и у Анадолији). Бавили су се чак и ископом драгог камења као и његовом обрадом. Центри обраде драгог камења били су у северној Африци (Алжиру), Јемену, Ираку и ту су задржали монопол све до XIX века.

На Блиском истоку су предњачили и у трговини и обради коже. А у производњи вина су били први, што је и логично, јер је производња алкохола муслиманима била забрањена. Додуше, производња вина није била прописана Светим Писмом.³⁶ Краљ Пољске Жигмунд Август је дон Јосифу Насију, тачније његовим представницима, одобрио трговачке повластице на извоз вина (1567-1570) у Лавов, који је тада био трговачки центар Галиције. Касније (1587) још један Јеврејин добија од Порте монопол извоза вина у Пољску.

³⁵ Исто, 114.

³⁶ *Приче Соломунове* 20, 1.

Јеврејски трговци (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

Заузећем Хиоса (1566) у коме се производила мастика, грожђе које даје арому ракији, дат је опет у закуп Јеврејима.³⁷

Јевреји су били познати на Истоку и по производњи сира. Поред тога, бавили су се мењањем новаца, сакупљањем пореза, вођењем финансија (нарочито код појединих управника провинција). Са истока су извозили и свилу, шећер, али и веома цењене оријенталне зачине.³⁸

Неки Јевреји били су чак и лекари на султановом двору и имали су велики углед и утицај. А помињу се и као научници, па знамо за једног Јеврејина из Солуна који је радио у цариградском опсерваторијуму, за време Мурата III. Нажалост, опсерваторијум је срушен од стране јаничара у побуни 1580. године.³⁹

За разлику од Јевреја из хришћанских земаља, којима су банкарство и мењање новаца били главна одлика, у Османском царству банкарски и мењачи новаца били су мањина.⁴⁰

Било је и оних који су вршили дужности амбасадора у хришћанским земљама. Веома често се јављају и као преводиоци, што им и није било тако тешко с обзиром да су долазили из разних европских држава.⁴¹

Јеврејска елита била је састављена од финансијера и људи који су умешани у локалну и централну власт.⁴²

Кључ њиховог економског успеха била је у њиховој великој повезаности и оданости, као и у фамилијарном пословању. Веома често су најближи рођаци радили у самој производњи (углавном жене) док су мушкарци набављали робу и трговали готовим производима. Вреди

³⁷ Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2008, 256.

³⁸ Х. Иналцик, *нав. дело*, 209.

³⁹ Исто, 280.

⁴⁰ R. Porter, 116.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

споменути да је много тога у њиховој организацији било на добровољној бази, из солидарности према заједници, нацији и вери.

У XVII веку већина јеврејске популације налазила се у Пољском краљевству и Османском царству. Међутим, већ у XVIII миграција Јевреја се окреће у супротном правцу, са истока на запад.⁴³

Разлог томе лежи у чињеници да је положај Јевреја у Царству кренуо на горе, иако су они и даље играли значајну улогу у економском животу државе, султани више нису били у могућности да им осигурају заштиту. Широм Царства локална власт је наметала своју самовољу, управо зато јер је утицај и ауторитет султана постајао све слабији. Томе доприносе и јаничари (елитне војне јединице Царства) који су све чешће сами постављали и свргавали владаре.⁴⁴

Слична ситуација била је и на северу Африке, где је све учесталија појава бацања у тамницу Јевреја, како би им касније изнуђивали новац. Свака промена власти, како на локалном, тако и на глобалном нивоу, негативно се одражавала на све Јевреје. Живот више није вредео ни грош. И муслимански судови, у које су се некад Јевреји уздали, нису успевали да пруже неопходну заштиту и правду.⁴⁵

Треба рећи и то да су власти пребациле један део одговорности, тј. дале већа овлашћења јеврејским општинама, а као представника власти су и даље признавале главног цариградског рабина „*хахам башу*“.⁴⁶

У најгорем положају нашле су се јеврејске општине на истоку, на Леванту, али и у другим деловима Блиског истока. Некада јаки Сафед, сада је губио на сјају, због земљотреса, епидемија и локалних владара и шеика који су често међусобно ратовали. У свим тим сукобима, као и пљачкањима Јевреја, безбедност живота се могла остварити само

⁴³ Š. Etinger, nav. delo, 281.

⁴⁴ Исто, 327.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ G. Agoston, B. Masters, *Encyclopedia of Ottoman Empire*, New York, 2008, 246.

унутар зидина градова. Индустијски центар XVI века, се гасио. Али, иако није било перспективе за икакво пословање и живот у Светој Земљи, кренуо је нови талас миграције ка њој због верских убеђења да је част и привилегија живети ту. Долазе Јевреји из Немачке, Пољске, Литваније и муслиманских земаља. Каса, уједно и једини извор прихода за становнике Јерусалима, Сафеда и Тиберије из Пољске је пресељена у Цариград.⁴⁷

Економска ситуација у Царству се пресликавала и на полагај Јевреја у њему. Стални сукоби јаничара са султанима, који су негодовали због смањења прихода проузрокованим ретким освајачким ратовима, као и губитком трке у индустрији и трговини са западним земљама, довели су Јевреје у незавидан положај. Често су у тим сукобима морали да се сврставају на једну, или другу страну и готово увек би се копља сломила о њихова леђа.⁴⁸

Каква је слика била у Царству, осликава и податак Еугена Савојског који је приликом освајања Београда 1717. године, тачније према реферату генерала Одлера (24. маја 1718), ту затекао само тридесетчетири јеврејске породице.⁴⁹ То нам говори о великом осипању јеврејске општине у овом граду, која је у ранијем периоду (што ћемо видети касније) бројила знатно већу популацију.

Све те унутрашње и спољне промене, узроковале су томе да Јевреји почињу да напуштају Царство и траже нове, повољније области за живот и пословање.

⁴⁷ Š. Etinger, nav. delo, 327.

⁴⁸ R. Porter, nav. delo, 171.

⁴⁹ Lj. St. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb, Beograd, Ljubljana, 1930, 26.

Јеврејски трговци (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

1.Верска организација

Верска организација једне етничко – конфесионалне мањине у некој држави, пре свега, зависила је од закона, боље речено верских ставова доминантне религије према другима. Што се тиче самог ислама, он је верске мањине делио на „*народе књиге*“ (ар. *ahl al-kitab*) и на *пагане*. Ови други нису имали никаква права, тако да су могли да бирају између смрти и примања ислама. Што се пак народа књиге тиче, њихова права су утврђена уговором из Неџрана, чиме су они постали „*имитеници*“ (ар. *dimma*, тур. *zimma*) ислама, уз поштовање одређених верско-законских мерила и плаћање пореза. Тако им је живот у Османском царству био условљен овим. Толерантнији став долази од Мехмеда Фатиха и његовог схватања ислама након освајања Цариграда (1453). Он је на себе гледао као на легитимног наследника византијског царства, где ислам нема пресудан значај. Заступао је хетеродоксна учења у оквирима ислама.⁵⁰ Такав дух се пренео и на његове наследнике, мада, положај немуслимана је варирао током периода рата и мира.

У јеврејској традицији није постојала институција, функција врховног рабина, али су Османлије, тежећи бољој организацији, бољој контроли свих, а пре свега због уредног убирања пореза, захтевали и увели функцију врховног рабина (тур. *hahambaşı* хебр. *rav ha-kolel*)⁵¹. Први је на то место ступио Мозес Капсали (1420-1495?), Романиот из Цариграда, који је уживао Султанов углед поред великог муфтије и цариградског патријарха. То поверење код Фатиха стекао је својим поштењем, мудрошћу, али и редовним сакупљањем пореза међу Јеврејима. Имао је неограничену власт у унутрашњим стварима

⁵⁰ Е. Миљковић, *Мехмед II Освајач и питања верске толеранције у османској држави*, Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31.мај-2.јун 2013. Том I/ уредник Драгиша Бојовић – Ниш: Центар за црквене студије. Ниш. 2013. 648.

⁵¹ D. Tanasković. *nav. delo*, 99.

јеврејске заједнице. Под његовим утицајем многи су се населили у Османско царство, али је такође и избавио многе из ропства пирата, када би ухватили неког од њих.⁵² Након смрти Капсалија долази Елијах Мизрахи, такође Романиот...⁵²

Заједно са Грцима, Јерменима и муслиманима чинили су један од четири главна милета у Османском царству (*милет* – систем верских заједница у Царству са широким степеном аутономије).⁵³

Треба рећи и то да је прва штампарија у Цариграду отворена 1493. године од стране Јевреја. Два брата, *сефарда*, Давид и Самуел Бен Нахмиас су добили дозволу за рад под условом да не штампају књиге на арапском језику.⁵⁴

⁵² *Encyclopedia Judaica*, 1547.

⁵³ Е. Миљковић, нав. дело, 647

⁵⁴ Д. Танасковић, нав. дело, 97.

Хахам баши -1790? (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

Охрабрени повратком у Свету Земљу, Јевреји су се још јаче окретали својој вери. Веома брзо је економски јак Сафед прерастао у духовни центар Јевреја у Османском царству, па и шире. Тамо се у XVI веку доселило доста шпанских *Сефарда* и *Марана*, а придружило им се пуно следбеника мистицизма. Развиле су се многе *јешиве* и друштва која су изучавала *Тору* (Свето Писмо). Све то било је изводљиво захваљујући обилатој новчаној подршци богатих Јевреја расутих по целој Европи, али и добростојећих Јевреја из Царства, нарочито из Цариграда. Податак неког Јеврејина, досељеника из Чешке, из 1563. године говори да није могао да се начуди да у Сафеду постоји 18 јешива, 21 синагога, бесплатна јавна школа са 400 ученика који су изучавали *Библију* и *Талмуд*, као и близу 300 рабина.⁵⁵

Због тога и не чуди што је управо одатле, из Сафедa, покушано са обновом врховног представништва нације, *синедрионом*. Покретач ове идеје био је рабин Јаков Бирав. Он је у симболичном обреду *рукополагања* видео пут ка избављењу и обнављању *синедриона*, а и појави *Месије*. То је касније довело до навале лажних Месија и многих разочарања, попут оног са Сабетај Зевијем⁵⁶, чему је кумовало и Хааријево учење. Мислилац који је у корену изменио то јеврејско мистичко учење био је Исак Лури Ашкенази, а народ га је прозвао „*Свети Лав*“ (хебр. *Haari hakadosh*). Умро је са 37 година (1572), али је оставио велики траг који су следили многи. Пошто су његови следбеници углавном били они који су преживели прогон и уточиште нашли у османској држави, тежили су ка томе да се коначно избеаве и окончају са овоземаљским мукама. Основу за то су нашли у Хааријевој мистичној кабали која је била прожета мистичним и месијанским учењем.⁵⁷

Међутим, учење Бирава није условило само појаву месијанских покрета, већ је директно утицало и на неке његове ученике који су

⁵⁵ Š. Etinger, *nav. delo*, 264.

⁵⁶ Р. Мантран, *нав. дело*, 407.

⁵⁷ Исто, 267.

написали чувена дела, попут Јосефа Кароа (1488-1575), шпанског Јеврејина који се 1525. доселио у Сафед и 1552. издао своје чувено дело *Шулхан арух (Постављен сто)*. То је био зборник јеврејских закона и подробен верски кодекс, који је оставио велики утицај на живот Јевреја широм света. Међутим, јерусалимски мислиоци су се успротивили овој идеји Бирава за обнову синедриона, тако да је та ствар пропала.⁵⁸

У Сафеду је живео и радио песник Шломо Алкабец, творац литургијске химне „*Леха дођи*“, којом се до дана данашњег поздравља долазак Суботе у свим синагогама.⁵⁹

Верско пробудићење у овом галилејском граду било је толико велико, да се Реч Божија проучавала свуда, у сваком дому и до дубоко у ноћ.⁶⁰

Свака јеврејска конгрегација имала је своју сопствену организацију, поготово у великим градовима. Иако је свака конгрегација деловала посебно, у Солуну је постојало једно централно верско тело, које је бринуло о теолошким стварима *marbitzei Torah* (у преводу пропагатори Торе). Поред овог тела деловао је и *bet din* (суд рабина), и он је имао ингеренције над свим конгрегацијама у граду. Суд је заседао у синагогама и није имао физичког значења и надлежности су му зависиле од договора са локалним кадијом и утицајем самих судија. Јевреји су се веома често обраћали муслиманским судовима, без обзира на ком пољу су претходно биле донесене пресуде, и неретко су обарали одлуке рабинског суда.⁶¹

Солун као центар у Румелији, са толиким бројем Јевреја свих конгрегација, био је чувен и по *Великој Талмуд Тори*, школи отвореној за сву јеврејску децу.⁶²

⁵⁸ Исто, 265.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ R. Porter, nav. delo, 102.

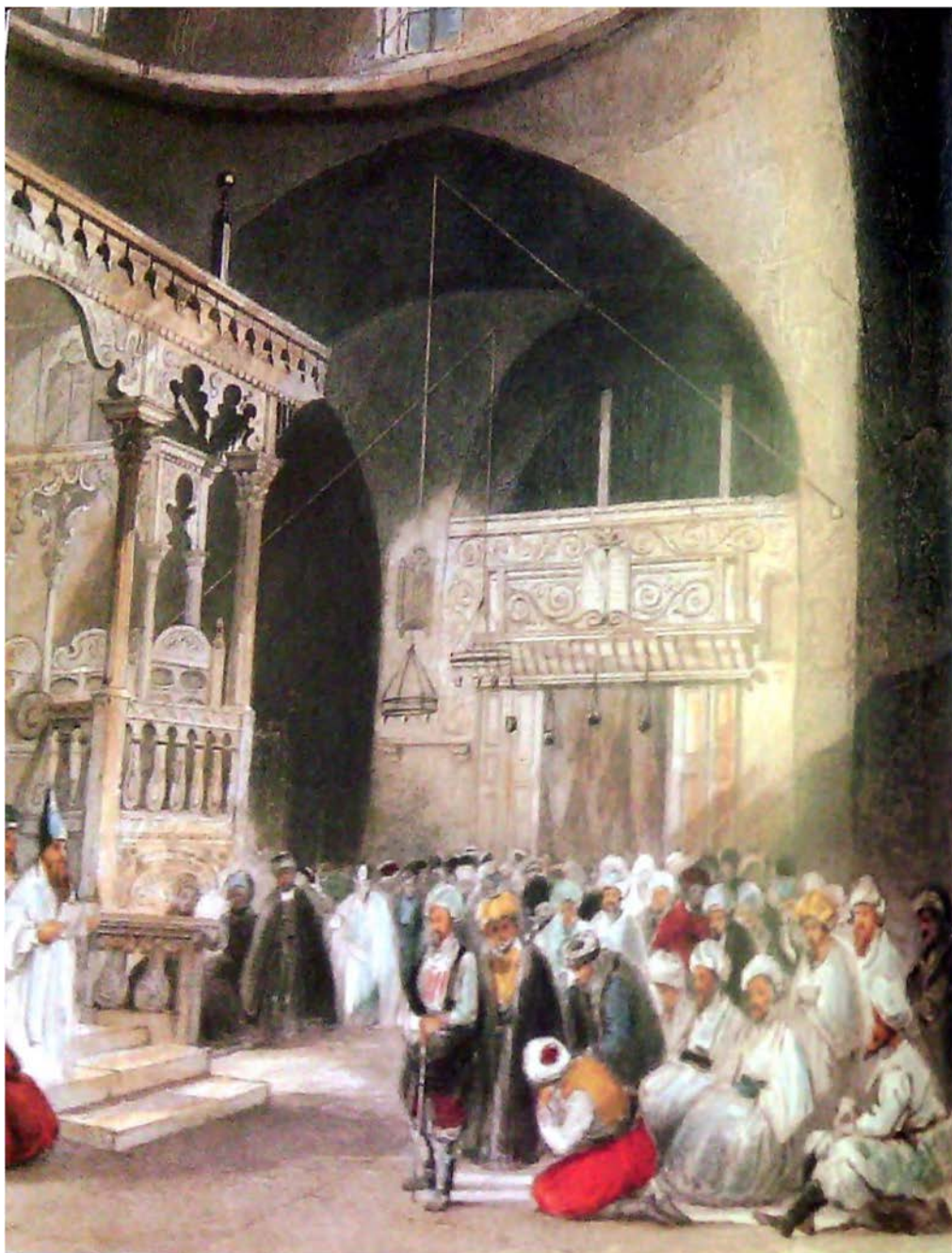
⁶² Исто, 106.

Несумњиво је да су новопридошли Јевреји, нарочито *Сефарди* (не треба потценити *Ашкеназе*, али је утицај првих био знатно већи), извршили велики утицај на домицијалне Јевреје и наметнули се својим образовањем и предузимљивошћу. Њиховим доласком, Османско царство у XVI и XVII веку постаје средиште учених Јевреја. Један део њих је своје корене изводио од Давида до њихових времена, те су своје обичаје и говор сматрали изворним. Већина јеврејских верских и других књига штампано је управо овде. А писци су углавном били Сефарди, док су рабини из Италије и северне Африке били у мањини. Списак ових схоларика је импозантан.⁶³

Град Сафед је постао и центар *Кабале*. Ту је написано и чувено дело, из ове етичке литературе, рабина Елијаха де Видаса „*Reshit Hokhmah*” (Прво установљено). Праћено низом правних и етичких радова, као и писања рабина Мозеса Кордовера и рабина Јосифа Кара. И ово учење и литература су, поред Хаарија, послужили Сабетејцима као инспирација.⁶⁴

⁶³ Исто, 118.

⁶⁴ Исто.

Синагога у Јерусалиму (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

II

Јевреји на нашим просторима

Прве податке о досељавању Јевреја на балкански простор налазимо после разарања јерусалимског храма од стране вавилонског цара Навуходоносора (587. године пре Христа).⁶⁵

Јеврејски историчар С.Росенес тврди да су Јевреји пратили освајања персијског цара Дарија у VI веку, и да су се тада неке групе доселиле на Балкан, пре свега у Мезију (данашња Србија и Бугарска).⁶⁶

Податке о Јеврејима на Балкану, тачније у Грчкој, налазимо и код апостола Павла у Светом Писму још у I веку.⁶⁷

Несумњиво је да је највећи број дошао на Балкан после две јеврејске буне под римском влашћу (70. и 135. године), поготово после ове друге, тзв. *Бар Кохбине* буне (135) о чему је већ писано на почетку рада.

Византијски цар Теодосије I (379-395) спомиње Романиоте, Јевреје који су живели у византијском царству. Овде се конкретно ради о онима који су живели у Једрену, а које је Теодосије насилно покрштавао.⁶⁸

У Цариграду се спомињу у V веку, а касније у XII веку у неколико градова Грчке и Македоније као занатлије и земљорадници. У XIII веку их налазимо у Великом Трнову, као и на оним територијама које су Срби освојили од Византије.⁶⁹

⁶⁵ Ž. Lebl, nav. delo, 1.

⁶⁶ Mr.Pavle Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd, 1988, 19.

⁶⁷ *Дела апостолска* 16, 11.12; 17, 1-5.

⁶⁸ Mr.P.Dželetović, nav. delo, 19.

⁶⁹ Исто, 19.

Треба напоменути да их спомиње и Душанов законик, хрисовуља из 1345. године и Повеља Богородичином манастиру у Ликусаиди из Трикале 1348. године. Чак и код Душановог наследника Уроша налазимо податак о њима (1361).⁷⁰ Осим горе поменутих података, пре османских освајања се мало зна о Јеврејима на Балкану

Места за која сигурно знамо су Цариград, Једрене, Трново, Видин, Београд, Ново Брдо и Солун. Нарочито је Солун играо велику улогу у даљем насељавању на Балкан, јер су из Солуна Јевреји даље одлазили у Велес, Скопље, Дојран, Прилеп, Охрид, Штип, а нарочито Битољ.⁷¹ Управо су и најстарије заједнице из Битоља, Скопља, Добруна и Новог Брда.

Доста њих дошло је из Угарске, после протеривања од стране краља Лајоша (1376). Они углавном насељавају бугарске градове: Видин, Никопол, Плевен и Софију. Ту затичу нешто мало Романиота.⁷²

Османилије су у Београду, после његовог освајања (1521), затекле мали број Јевреја. Али су ипак имали две општине, сефардску и ашкенаску. Велики број њих се досељава на Балкан, из Цариграда и осталих турских градова, у време Мурата III (после 1574).⁷³

Треба споменути јак *сефардски* центар у Битољу, који је дуго био трговачки центар на овим просторима.⁷⁴ У том граду су постојале чак две јеврејске општине, једна се звала Арагон, а друга Португал, што говори о пореклу тих Јевреја.

Спас, између осталог, на територији под османском окупацијом потражили су и Јевреји из Дубровника (1502-1515). Турци су се залагали за бољи положај Јевреја код Дубровчана, после чега су се

⁷⁰ Исто, 26.

⁷¹ Исто, 22.

⁷² Ž. Lebl, nav. delo, 2.

⁷³ Mr.P. Dželetović, nav. delo, 28.

⁷⁴ Исто, 22.

тамо и вратили (1532), да би након доста проблема заувек били протерани (1622).⁷⁵

О присуству Јевреја на простору Балкана имамо чврсте материјалне доказе, све три етничке групе: *оријенталне (романиотске)*, *сефардске* и *ашкенаске*. Највећи талас досељавања на Балкан, десио се у XVII веку, после свих погрома које су доживели широм Европе и Русије.⁷⁶

Ту није био крај премештања становништва. Доласком на престо Мурата III (1574) мења се ситуација, тј. однос према Јеврејима у Царству, тако да се из Цариграда и Мале Азије селе у Бугарску, а из Солуна у Македонију, Србију и даље до Босне.

Што се Смедеревског санџака тиче, први пут су уписани у попису Рудника 1516. године.⁷⁷ Ову малу јеврејску заједницу од свега две куће чинили су Арверови синови, Моша и Арслан, и били су ослобођени плаћања испенце.⁷⁸

Након освајања Београда 1521, Османлије у граду затичу две мале јеврејске општине: *сефардску* и *ашкенаску*, да би већ средином XVII века број јеврејских породица нарастао на 800 породица. До XIX века тај број је повећан на 1000 породица. После аустријског освајања Београда уследило је протеривање Јевреја, што је проузроковало једновековну паузу у њиховом досељавању у тај град. Обновљене су обе општине после 1739, али се до поновног повратка чекало до успостављања српске власти, за време кнеза Милоша, доказаног пријатеља Јевреја. Разлог томе је одмазда Топал-паше 1791. године над Јеврејима јер се нису повукли са њима после аустријског освајања града.⁷⁹

⁷⁵ Исто, 26.

⁷⁶ Исто, 23.

⁷⁷ Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља. Насеља. Становништво*, Београд, 2004, 271.

⁷⁸ основни порез који су плаћали сељаци хришћани

⁷⁹ Исто, 28.

Велика популација и велико насељавање забележено је и у Сарајеву, где први долазе *сефарди* 1565. Имамо податак за Сарајево из 1779. године где је било преко 1000 Јевреја.⁸⁰

Бузбек, изасланик Светог римског царства, путовао је 1555. године за Цариград (коњском запрегом). У караван-сарају у Нишу, где је одсео и са којим није био нешто задовољан, ипак хвали посебне одаје које су могли да користе сви, било хришћани или Јевреји, што указује на јеврејско присуство у овом граду. У прилог овоме јесте и тврдња Енглеза Хенрија Бланта који је пишући о историји и обичајима Јевреја о томе много разговарао са неколико рабина за време прославе Суботе у Нишу.⁸¹

На територији Војводине се први пут помињу у Петроварадину 1697. године, а у Новом Саду (некада Неопланти) 1699. године. Било их је и у Банату у другој половини XVIII века, нарочито у Белој Цркви која је у то време била војни и административни центар ове области. После пораза Аустрије од Османске државе (1739) број Јевреја у Банату се повећао, а долазили су углавном из Београда.⁸²

Што се Косова и Метохије тиче, од како је престало да буде погранично подручје између Србије и Византије, добило је на важности. Посебно због престоница српских краљева и царева, али и због јаког рударства. Те се у првој половини XV века у Приштини спомиње један Јеврејин као закупац и извозник сребра. У попису из 1498. године налазимо шест јеврејских кућа у Новом Брду. И Призрен постаје важан привредни центар у XVI веку, па је разумљиво да и овде налазимо Јевреје као пословне људе. Овде се по имену спомиње Матија Мената, који је добио дозволу да преко лука Љеша, Валоне и Дубровника као закупац и извозник извози своју робу за Анкону.⁸³

⁸⁰ Исто, 29.

⁸¹ Ž. Lebl, *nav. delo*, 9. и Е. Миљковић Бојанић, *nav. дело*, 210, 211.

⁸² Mr. P. Dželetović, *nav. delo*, 30.

⁸³ Mr. P. Dželetović, *nav. delo*, 33.

Дефтери за Ново Брдо из 1569. године бележе Јевреје који су плаћали *мизју* по свом имовном стању (од 45 до 68 акчи). Задње спомињање Јевреја у Новом Брду је забележено 1610. године када рударство и трговина у овом, некада јаком, месту почињу да опадају. Из Новог Брда одлазе за Приштину, Сарајево, Битољ...⁸⁴

⁸⁴ Исто, 34.

1. Београдска махала

Након османског освајања Београда, они Јевреји који нису пресељени у Цариград своју махалу премештају са обале Саве на *Јалију* (обалу) Дунава и око Дорћола. Да би били ближи пристаништу, трговачком центру и касарнама, где је увек могло да се заради нешто. *Јалија* је тада била нижа него данас, те је често плавлена и нису помагали никакви радови око насипа и одбране од поплава. И поред тога, Јевреји су волели своју махалу. Треба напоменути да су у Београду живели и други народи (Срби, Јермени, Грци, Цинцари, Дубровчани, Арнаути) и свако је имао своју махалу.⁸⁵

Бољи односи Османлија према Јеврејима, у односу на претходну угарску власт, као и одређене привилегије које су добијали, утицали су на то да се Јевреји задрже у Београду и развију свој посао и своју махалу. Ту су се осећали безбедно, путовали су са Османлијама, пословали, тражили заштиту кад год је било нужно, а по шеријатском закону чак могли и тужити-парничити са муслиманима, Турцима. Слично томе, на свом суду су могли доносити изјаве Турака, као доказ у некој парници.

За почетак изградње београдске махале узимају се тридесете године XVI века. О изгледу махале, двориштима, двориштима у двориштима и животу у њима, може се доста видети из разних спорова који су Јевреји из Београда упућивали у то време. Куће су биле приземне и на спрат, углавном покреивене црепом и са верандама. Скоро свака кућа имала је своју башту, а кроз унутрашње двориште се могло прећи у суседно унутрашње двориште и тако се обићи цела махала без потребе изласка на улицу. Са спољне стране, која је излазила на улицу, налазиле су се радњице. Поједини становници махале имали су и више кућа и радњи. Из једног спора упућеног из Београда 1610. године извесног Рубена са својим суседом Шимоном (Симон) сазнајемо да је Рубен имао двоспратну кућу покривену црепом и да је била подигнута пре 50

⁸⁵ Ž. Lebl, nav. delo, 7.

година, „од старих времена, кад је подигнуто то цело јеврејско двориште“. Претходни власник куће добио је право не само на кућу већ и на „ваздух до небеса“, што је значило да је могао зидати у вис колико је хтео. Тако је Рубен изградио дрвени додатак лакат и по изнад Шимонове куће, а имао је и неку цев за ваздух која је штрчала око два лакта. А у том дограђеном делу Рубенове куће био је и један прозор. Када је Шимон хтео да подигне кућу у вис, сметала му је она цев, па је тражио да је Рубен уклони, али се овај успротивио, не толико због цеви, већ због тога што би му Шимонова кућа заклонила прозор и било би мрачно у тој просторији. Спор је упућен у Солун, а тамошњи рабин им је у одговору написао да спор морају решити према локалним законима и обичајима града.⁸⁶

Интересантно је то да се Рубен и Шимон помињу више пута, у разним споровима, а један је чак стигао и до цариградског рабина Моше Бенвениестиа, који је као и његов колега из Солуна пресудио да поступи по локалним законима и обичајима.

Једно питање из XVIII даје нам опис заједничких дворишта: „У граду Београду налази се двориште у коме станује нешто више од 15 кућевласника Јевреја. Осим две главне улазне катије којима се обично служе, на једној страни дворишта је ред кућа и свака од њих има отворене катије према поменутом дворишту. Осим тога, свака кућа са те стране има мале вратнице која воде из куће на тијаци, а и дућани су отворени према тијаци“. После овог описа дворишта следи питање: „да ли разведена жена мора да напусти то двориште ако се преуда, чак и ако се између бивших супружника налазе три зграде?“⁸⁷

Нема много података путописаца из XVI и XVII века који су писали о Београду, а и оно што је било писано углавном је штуро, површно и већ познато.

⁸⁶ Исто, 17.

⁸⁷ Исто, 19.

Средином XVI века кроз Београд је прошао Јаков Бецек и записао да у граду „*има много трговаца Турака, Дубровчана, хришћана и Јевреја*“.⁸⁸

Сигуран податак о Јеврејима налазимо у попису београдске вароши из 1560. године, где је забележено пет потпуних и два самачка домаћинства. У овом попису се не наводе никакве дажбине, па се да закључити да их није ни било, тј. да су били ослобођени намета.⁸⁹

Марк Антонио Пигафета, племић и члан изасланства Антуна Вранчића, са којим је 1567. године кренуо у Цариград, о Београду пише: „*Ниже поменутог брежуљка, према истоку, има изван градских зидина много кућа турских, јеврејских и српских, много дућана дубровачких и других трговаца... У тој вароши Мехмед (јер хоће да сагради безистав, каравансерај и друге грађевине) даде порушити три хришћанске цркве српске и синагоге јеврејске.*“⁹⁰

Шест година касније 1573. године Давид Унгнад, посланик цара Максимилијана II, пролазио је кроз Београд и са собом водио протестанског свештеника Штефана Герлаха, који је у свом дневнику забележио да је Београд лепши од Будима када су куће и вртови у питању, те и да је турски цар наредио да се изграде лепе зграде, а улице калдрмишу. О становништву је записао да га чине: Турци, Јевреји, Срби и Дубровчани (који имају најлепше дућане). Пет година касније Герлах поново пролазећи кроз Београд пише да „*ту има прилично много немачких, шпанских и италијанских Јевреја. Сви они имају једну школу.*“⁹¹

Из XVII века, тачније 1620. године имамо запис енглеског путника Питера Маднија, код кога стоји: „*Пошли смо да разгледамо град који лежи на месту где река Сава утиче у Дунав... У граду има 2000*

⁸⁸ Исто. 8.

⁸⁹ Е. Миљковић Бојанић, нав. дело, 271.

⁹⁰ Исто, 9.

⁹¹ Исто.

*домаћинстава, од који 60 до 70 јеврејских, док су остала хришћанска или турска.*⁹²

Чувени османски путописац Евлија Челебија (Евлија Мехмед Зивли ибн Дервиш) боравио је 1660. године у Београду и прецизно бележи број становника, пореских обвезника, имена махала, број кућа, колико соба имају. Пише да су куће лепе, са вртовима, баштама и доклатима, док су кровови покривени ћерамидама и ређе даскама те и да поред тврђаве станују Јевреји.⁹³

Аустријски племић, барон Хајнрих Отендорф, члан аустријског посланства које је преговарало са Османлијама, оставио је 1663. године кратак, али садржајан податак о Старом и Новом граду и додаје за предграђе да тамо станују *„најотменији Турци, сви хришћани и Јевреји и да тамо имају одличну трговину, робу и дућане...“*.⁶⁶ Бележи и да Јевреји имају своју улицу у којој излажу и продају робу, као и да близу Дунава, код скеле за Темишвар, живе у огромној двоспратној кући њих око 800 (што је тешко поверовати), па и да ту имају своје школе. Занимљиво је и то да се у време посете Отендорфа градио мост на Сави и да су се Јевреји откупили од кулука за 1000 дуката.

Две деценије касније, тачније 1680. године, италијански картограф и историчар Фердинандо Марсиљи пише да у Београду има 170 Јевреја, да имају синагогу и да плаћају 500 реала пореза.

Пуно архивске грађе о Јеврејима у Београду налази се у дубровачком архиву, а то је веома подробно истражио и обрадио 1937. године наш историчар Јорјо Тадић. Међу првим подацима о Јеврејима у Београду, после османског освајања 1521. године, постоји и тај да су Саламун из Београда и његов друг Јуда Калдерон замолили маја 1542. године дубровачку владу, позивајући се на повластице из 1532. године, да

⁹² Исто.

⁹³ Исто, 10.

поново буду изједначени са фирентинским трговцима на још десет година и да су спремни да тргују само преко Дубровника.⁹⁴

Према попису Турчина Бали Мустафе, из 1570. године, који је радио за више српских градова, у Београду је избројао 100 Јевреја (исте године у Смедереву их је било 80). Треба напоменути да су Османлије пописивали само пореске обвезнике, без жена и деце.⁹⁵

И чувена Дона Грација Мендес-Наси имала је додира са Београдом. Лично султан Сулејман Законодавац је 20. јануара 1565. године наредио смедеревском бегу и београдском кадији да испитају убиство шесторице Јевреја ну служби Доне Грације. Ови Јевреји су путовали у Београд по њеном налогу да би обавили послове за њу, а по обављеном су се укрцали у брод за Видин. Претходно су се уписали у судски оверен списак како би избегли непријатне ситуације од капетана брода или сапутника. Нажалост, ово им није помогло, јер су на пола пута до Видина опљачкани и убијени на палуби брода.⁹⁶

Управо у овим извештајима имамо главни извор за свакодневни живот Јевреја и јеврејских заједница широм Европе.

Такође, доста података о Јеврејима, чиме су се они бавили, како су живели и све друго можемо наћи и у тзв. везаницама, које су писане и издаване јеврејским женама у случају да су остале удовице. Ове везанице нам казују ко је, где и на који начин умро, те се жена тог покојника ослобађа и може поново преудати (ако жели), наследити имовину...

⁹⁴ Исто, 11.

⁹⁵ Исто, 13.

⁹⁶ Исто, 22.

Изглед унутрашњег дворишта јеврејске куће (слика преузета из R.Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492-1992*)

III

Знаменити Јевреји у Османском царству

Историја Османског царства пуна је људи који су дали допринос држави, или су остали упамћени по ономе што су радили, стварали, били или у једном тренутку скренули пажњу на себе неком својом особеношћу, а нису припадали муслиманском – турском миљеу. Међу таквим људима налазимо доста Јевреја, који се спомињу у Царству у свим вековима његовог постојања, а остаће упамћени по добром или лошем.

Било је ту: привредника, пословних људи, дипломата, државника, научника, рабина, учитеља, теолога, мистика, наводних месија, лажних пророка итд.

У наредним страницама овог рада ћемо споменути само неке од ових Јевреја, јер би набрајање и писање о свима одузело доста простора, а и није нам циљ бавити се само личностима, већ сагледати целокупан статус јеврејске заједнице, успут спомињући само оне најзначајније. Тако да ћемо кроз живот и дело неколико особа, различитих интересовања, занимања, различитог социјалног статуса, употпунити слику о Јеврејима у овом периоду и овој великој држави.

1. Сабетај Зеви

Период XVII века остаће, поред свега другог, упамћен и по Сабетају Зевију (јеврејски изговор његовог имена био би Шабетај Цви).

Реч је о Јеврејину рођеном у Смирни (Измиру) 1626. године. У својој младости био је под великим утицајем рабина те је стекао јеврејско образовање, да би затим интензивирао учење кабале и почео водити аскетски живот. Пошто се, по традиционалном веровању, мистичко савршенство постизало само у Светој Земљи, Сабетај Зеви је отпутовао на Левант, тј. у Свету Земљу. Путовао је преко Египта, где је застао да се одмори и ту је упознао *ашкенаску* сиротицу по имену Сара, која је преживела покољ од стране козака 1648. и успела да се домогне Египта, за разлику од својих родитеља који су страдали у том покољу. Говорила је да је васпитавана као хришћанка и да је тек касније сазнала да је пореклом Јеврејка. Дуго је лутала јеврејским општинама и приповедала је како је предодређена да постане *Месијина невеста*. Оженивши је, Сабетај је са њом отпутовао у Свету Земљу, у коју стиже 1662. После две године (1664) послат је у Египат са нарочитим задатком.⁹⁷

Неуравнотежен као особа био је подложен различитим утицајима. Аскета, убеђен у свој узвишени позив, поготово после женидбе са Саром, којој је у потпуности веровао, оно што је и сама приповедала, да је предодређена да буде невеста *Месије*. У палестинској области Гази, на југу Леванта, срео је Аврама - Натана Ашкеназија, младог мистичара, доброг познаваоца Талмуда који је поседовао велика знања из области кабале. Натан је знао каткад, обузет божанским надахнућем, да пророкује и оглашава „реч Божју”, због чега је касније и назван „пророком Натаном”. Упознавши Сабетаја, Натан се уверио да је овај *Месија*, те је постао његов ревносни апостол.⁹⁸

⁹⁷ Š. Etinger, nav. delo, 267.

⁹⁸ Исто, 267.

О јеврејском празнику шавоуту, 31. маја 1665. године, Натан је Сабетаја јавно прогласио *Месијом*.⁹⁹ Харизматски вођа, са учењакoм кабалистом, веома брзо подстакли су бујање сабатијанског покрета, који се у наредне две године (1665-1666) снажно проширио на све земље где је било Јевреја, од Јемена до Амстердама, од Туниса и Марока до Хамбурга и Прага, од Лвова до Лондона; те су Јевреји свих сталеза, звања и имовинског статуса одушевљено прихватили и поздравили ову дуго очекивану вест.¹⁰⁰ Толико је било велико јеврејско усхићење, да су широм Европе излазили на улице, плесали и своју радост делили са хришћанским суседима, честитајући долазак *Месије* и обнову Царства. Богати трговци у Немачкој припремали су у великим бачвама намирнице неопходне за пут у Свету Земљу. Мало њих сумњало је у његово месијанство, а ако их је и било, тај свој став нису се усуђивали да изнесу у јавност. Они коју су веровали да је Сабетај Зеви *Месија*, били су спремни да прогањају оне који би то оспорили.¹⁰¹

Верујући да је он „*цар Месија*”, Сабетај се запутио у Цариград (1666) да се сретне са султаном, али и да га свргне. На путу до престонице, у Смирни, дочекали су га одушевљено, тим пре што је ту рођен. У Цариграду су га локални Јевреји такође одушевљено поздравили.¹⁰²

Османске власти нису делиле то одушевљење, па су, да би спречиле политичке последице овог „месијанског” заноса, одмах ухапсиле Сабетаја Зевија и затвориле га у галипољску кулу Абидос. Поткупљивањем стражара, од стране Сабетајевих присталица, он је у тој кули живео као племић, а саму кулу је назвао „*Migdal - Oz*” (Кула моћи). Одатле је појединце из свог окружења крунисао господарима одређених области, за шта су они веровали да ће се тим пре испунити и ступити на обећане престоле. Ишао је толико далеко да је увео чак и неке верске новине, те је прогласио девети ав (једанаести месец

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ *Јов*, 19, 25-27; *Исаија* 7, 14; 11; 13, 9, 10;

¹⁰¹ Š. Etinger, *nav. delo*, 268.

¹⁰² Исто.

јеврејског календара) за свенародни празник. Овај дан се код Јевреја обележавао као дан поста и жалости због разорења јерусалимског Храма, и Првог и Другог. По веровању, тог дана је требало да се роди *Месија*, што је стварно и био дан рођења Сабетаја Зевија. То је по његовом дубоком убеђењу и био један од битних показатеља да је он *Месија*, те је његово рођење разлог славља, а не жалости.¹⁰³

У својој кули он је примао представнике Јевреја из свих земаља. Главни рабин из Лвова и предводник пољских Јевреја, Давид Халеви, човек у поодмаклим годинама, послао му је свог сина и зета са поздравима. Сабетај му је обећао одмазду за све побијене Јевреје у Пољској и послао му је кошуљу као симбол дуговечности.¹⁰⁴

Један од Сабетајевих следбеника, посумњававши у искреност и месијанство свог сународника, обавестио је Османлије о свему што се дешавало у кули Абидос. Турци су одмах пред Зевија ставили две могућности: прелазак на ислам или смрт. Колебљив и слабић, Сабетај Зеви је одабрао оно прв; промена вере! Због тога су га Османлије наградили турским именом, титулом и државном пензијом.¹⁰⁵ Овакав след догађаја, тј. прелазак Сабетаја у ислам и повластице које је добио, Османлијама су ишле у прилог. Није им требао народ чији је изабраник умро мученичком смрћу. Најмање што су желели је да од верних и корисних поданика направе вечите непријатеље.

Ово је дубоко погодило целокупну јеврејску заједницу. За Јевреје је лажни *Месија*, који није испунио очекивано, а страдао је, мање зло од *Месије* - вероломника. За веома кратко време, од оног кога су силно величали и о коме су одушевљено причали, постао је најомраженија личност међу Јеврејима. Био је неко кога су хтели што пре да забораве, а ако је могуће и избришу из историје, као да није ни постојао. Ишло се

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Д. Ц. Голдберг, нав. дело, 130.

дотле да су поред спаљивања списа са којима је имао везе, спаљивали и све оно где је он спомињан, у било ком контексту.¹⁰⁶

Након пуно извештаја у којима се Сабетај Зеви оптужује да, иако је примио ислам и даље практикује јеврејске обичаје, те како би га удаљили од његових следбеника, Османлије су га послали у Улцињ. До своје смрти, на Дан покајања 1676. године, понашао се све чудније и чудније, презрен од свих осталих. Његов „пророк“ Натан је до сопствене смрти 1680. године тврдио да „*Месија*“ није умро, већ да се прикрио у свом божанском свету.¹⁰⁷

Међутим, било је и оних који нису одустајали од идеје месијанства Сабетаја Зевија, као ни његовог пророка Натана. Један део њих, убеђен да је то неопходно, пошао је стопама свог узора и променио веру у ислам. Једна, већа, група његових неуморних следбеника, није мењала веру, већ је још ревносније тежила аскетизму и проучавању његових списа, као и текстова у којима су тражили утеху и оправдање за своју веру. Открили су временом нове изворе верског надахнућа које више није тражило особног *Месију*, већ је само у себи имало елементе месијанства.¹⁰⁸

Део оних који се нису одрекли учења Сабетаја наставило је да практикује стару веру, сматрали су да је „*Месија*“ ипак изабрао правилан пут и да само треба одбацити уобичајене форме богослужења.¹⁰⁹

Умерени сабатијевци који нису одступили од верске традиције, али нису ни одбацили идеју месијанства, решили су да се масовно преселе у Свету Земљу и да обнове своје духовно средиште са центром у Јерусалиму. На челу ове групе стао је Јехуда Хасид, чији су следбеници били престога народног порекла, а неки од њих су

¹⁰⁶ Š. Etinger, nav. delo, 268.

¹⁰⁷ S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd, 171.

¹⁰⁸ Š. Etinger, nav. delo, 268.

¹⁰⁹ Исто, 269.

припадали и сабатејским скупинама, од којих многи нису хтели да одрекну идеје скорог спаса. Напустивши своје домове у Пољској, Моравској, Немачкој и Аустрији, упутили су се у Свету Земљу преко територија које су контролисале Османлије, али их је већина дошла воденим путем преко Млетака 1700. године. Од њих 1500, колико их је било у почетку, до Јерусалима је стигло свега 800. Пошто је убрзо умро Јехуда Хасид, али и због невоља које су их задесиле приликом насељавања, део њих је ипак напустио Свету Земљу, мада је већина остала.¹¹⁰

У Солуну је група Јевреја, предвођена његовом последњом супругом, основала секту „*Донме*“ која је јавно исповедала ислам, док су у свом храму практиковали један јеретички облик јудаизма.¹¹¹

Ту није био крај утицаја Сабетаја Зевија на јеврејску историју. У Пољској се група његових присталица окупила око Јакуба Франка (1726-1791), који је одржавао блиске контакте са *донме* и представљао се као духовни наследник и реинкарнација Зевија. Он је, под утицајем католичке цркве педесетих година XVIII века, са неколико стотина својих присталица прешао у хришћанство. Откривено је да су он и његове присталице наставиле да практикују неке своје обичаје и да следе Франка као „*Месију* који је дошао“, те га пољске власти хапсе и бацају у тамницу. Руси га ослобађају 1772, а након његове смрти улогу Франка наставља његова ћерка Ева, која 1817. године умире у сиромаштву, иако су многи преобраћеници франкисти постали истакнути пољски племићи.¹¹²

2. Дона Грација Мендес

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Видети: Ј. Димитријевић, *Писма из Солуна*, Лозница, 2008. и С. Sisman, *The Burden of silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Donmes*, Oxford, 2015.

¹¹² Д. Ц. Голдберг, нав. дело, 132.

Дона Грација Мендез рођена је у Португалији 1510. године, а умрла је у Цариграду у својој 58. години. Удала се за португалског *марана* из породице Наси, чији надимак је био Франциско Мендез, чувеног банкара широм Француске и Фландрије. Моћни цар Карло V и много других владара пословало је са његовим братом који је имао седиште у Антверпену.¹¹³

Франциско је умро 1534. тако да је Грација са 25. година постала удовица. У то време у Португалији инквизиција је поштрила став према *маранима*, тако да је она због своје безбедности одлучила да напусти земљу. Одлази са млађом сестром, ћерком Реином и сестрићем Жуаном Микезом. Одлучила је да отпутују у Антверпен код њеног девера, чији је углед био велики. У Антверпену је помагала својим верницима који су пролазили кроз тешке тренутке у Португалији да се избаве.

После неколико година проведених у Антверпену није била задовољна тамошњим животом, поготово што је била приморана да живи и понаша се као хришћанка иако је у себи и даље била у својој старој религији. Чак јој ни њен велики углед није помогао у томе. Тражила је од свог девера, за кога је у међувремену удала своју млађу сестру, да са својим богатством отпутује у неку земљу толерантнију према Јеврејима.

Нажалост, њен девер умире, а наследник његовог имања постаје његова ћерка *Gracia la chica* (мала Грација). То је задао додатне муке Грацијиним напорима да напусти земљу јер је грамзиви Карло бацио око на њихово богатство под изговором да је Диего живео као јеретик. За власт она је и даље тајно живела као јудаиста и штитила је

¹¹³ M. Franco, *L'Historie des Israelites de l'empire Ottoman*, Paris, 1897, 53.

непријатеље инквизиције. Конфискацију своје имовине спречила је слањем знатне своте Карлу V и на тај начин убедила званичнике.¹¹⁴

Две године касније успела је да се докопа Венеције са свом својом имовином. Њена сестра, удова Диега Мендеза је тражила своју половину наследства, али је дона Грација као тутор мале Грације успела да задржи сав новац на окупу, тј. одбила је да се држи тестаментa.

Венецијанске власти ухапсиле су Дона Грацију, више из похлепе него из верских разлога као и њену сестру која је, такође, била осуђена за јерес.

Дон Жуан Микuez, сестрић дона Грације, у Османском царству познатији као Дон Јосиф Наси, успео је да задобије пажњу и помоћ султана Сулејмана Законодавца и избави своју тетку и доведе је у Цариград.¹¹⁵

¹¹⁴ Исто, 54.

¹¹⁵ Исто, 55.

Дона Грација (слика преузета са http://dashinvaine.co.uk/galleries/drawings/images/Dona_Gracia_Mendez_Nasi_by_dashinvaine.jpg.jpg)

3. Дон Јосиф Наси

Живот Дон Жуана Микуеза, познатијег као Дон Јосиф Наси, налик је животу његове тетке Дона Грације Мендез.

Након напуштања родне земље Португалије, као и сви марани, Дон Жуан је успео да сачува богатство и стигне до Анконе, након чега се доселио у Венецију. Током свог боравка у Венецији, питао је Сенат за могућност да се на неком острву населе сви Јевреји.

Упркос противљењу Републике успео је да се пресели за Цариград, где је према извештају француског посланика веома брзо дошао у круг Сулејманових сарадника а успео је и да се спријатељи са принцом Селимом, који је у том моменту управљао Кутахијом (Анадолија). Са собом је довео 500 Јевреја из Португалије, Шпаније и Италије, који су такође тражили своју верску слободу.¹¹⁶

У Цариграду је вратио своје старо име Јосиф Наси и живео је као добар Јеврејин.

Оженио је Реину, ћерку Доне Грације и на тај начин увећао своје богатство.

У својој новој земљи живео је као племић, што због свог богатства, што због уважених манира, што због образовања. Њихова Мендез-Наси банка се веома брзо прославила, а на чело банке стала је Дона Грација.

Њих двоје су одлично сарађивали и поред своје пословности били су велики добротвори сународника и заштитници универзитета и верских школа. Ова пракса трајала је годинама. Бринули су и о *ашкеназима* и Јеврејима ван Цариграда, у другим провинцијама.

¹¹⁶ Исто.

После декрета и прогона *марана* и *сефарда* много њих се слило у Анкону, Ферару итд. Папа Клемент VII (1523-1534) заштитио их је од верског прогона и дао им слободу вере, а то су потврдили и његови наследници папа Павле III (1534-1549) и папа Јулије III (1550-1555). Већ наредни папа Павле IV (1555-1559) је одмах по доласку на трон пооштрио политику према Јеврејима. Због припрема рата против Шпаније наредио је да се конфискује сва имовина Јевреја а да се они затворе. Такође су ухапшени и неки турски Јевреји који су се послом затекли на тлу Италије, тачније у Анкони. Многи су успели да отплове из Анконе за Пескару и Ферару, али је на стотине њих ипак било ухваћено и утамничено. Након окрутног мучења обећано им је да уколико се обрате у католичанство биће ослобођени и послати на острво Малта. Њих 60-оро је то и прихватило. Док је њих 23-је укључујући и једну жену по имену Дона Мајора одбило да се покрсте и зато су живи спаљени на ломачи месеца априла 1556. Са друге стране, неколицина ових који су депортовани на Малту успело је да побегне у Османско царство и свуда су причали о мукама које су задесиле Јевреје у Анкони. Њихови сународници су били толико разочарани и бесни, да су обећали освету папи и католицима...

Дона Грација и Дон Јосиф су успели да издејствују од султана Сулејмана ферман у коме је Падишах (персијска реч, у Османском царству у употреби је од Фатиховог освајања Цариграда и означава султана, владара Царства) наредио папи да ослободи све *маране*, поготово оне који су били османски држављани. Запретивши да ће побити хришћане у Османском царству. Након чега је папа ослободио османске Јевреје, а све остале, који нису имали заштиту султана, спалио на ломачи.¹¹⁷

Рецимо, војвода Пезара-Урбина је прихватио јеврејске избеглице, али не из хуманих разлога, већ због своје похлепе и жеље да са њима профитира, тј. да од њих извуче неку корист.

¹¹⁷ Исто, 57.

Упркос свему овоме, Јевреји су у XVI веку редовно пословали са италијанским градовима, што је веома повредило Млечане, који су очекивали да сва трговина иде преко њих.

Војвода Пезаро-Урбина, Гвидо Убалдо, желео је да искористи ову ситуацију и умањи учешће Анконе, а повећа учешће Пезара. Издејствовао је документ, написан од Јевреја, у коме су они описивали све страхоте које су доживели и чули у Анкони. Такође су писали о херојству заробљених Јевреја, а најважније од тога је што су позвали Јевреје из Османског царства да своје пословање и своју робу усмере искључиво у Пезаро. Власти су састављачима тог документа предочиле да ће доживети исту судбину као и Јевреји Фераре, уколико не напишу овај документ. Маран, Јуда Фараги, био је задужен да овај документ однесе у Османско царство. На путу за Цариград свратио је прво у Солун, где су се локални Јевреји згранули над садржајем документа и поступили онако како је од њих тражено, исто као и становници Једрена, Бурсе и Мореје (Пелопонез).¹¹⁸

У то време је и Дона Грација са својим сином, ангажовала људе који су јој требали помоћи да извуче своја добра из Пезара. То никако није било лако јер је требало обезбедити сигуран излаз из луке Пезаро и осигурати се од освете Анконе и папе Павла IV. Рачунали су и на то да је војвода Гвидо Убалдо разуман човек и да не би нанео зло идеји марана.

У Цариграду, под притиском Дон Јосифа, рабин јеврејског универзитета Јосеф Бен Лоеб са надимком Мурелбел, написао је декрет у коме се забрањује пословање са Анконом, што је било управо оно што је прижељкивао војвода Убалдо, година профита за Пезаро. Овај акт су потписали шпански рабини Соломон, Абен Бела и Самуило Саба и старио романиотски рабин Абрахам Јерушалми. Два рабина су се одлучно успротивила овоме: лидер ашкенаске групе и лидер једног дела сефарда рабин Јошуа Сонсино. Обојица су одбила да то објаве у својим синагогама. Сонсино је чак тражио и мишљење рабина Падове Меира Каценеленбогена по овом питању. *Ашкенаски* рабин Цариграда се

¹¹⁸ Исто.

одрекао своје животне пензије, које му је исплаћивала кућа Мендез, радије него да учини насиље над сопственом савешћу.

Јевреји са Леванта су наставили да послују и тргују са Анконом. Дона Мендез је узалудно тражила да рабини из Сафеда Јосиф Каро и Моше Митрани донесу такву одлуку, исто тако је жудела да и Турска донесе анатему против папе.

У међувремену, војвода Пезара Гвидо Убалдо разочаран што није остварен његов план да Пезаро постане центар левантске трговине, протерује *маране* 1550. Захвални су му били зато што се нису нашли у књигама инквизиционих агената. Међу протеранима нашао се и учени лекар Амато (Хабиб) Лузитано, који је оставио у животу многе хришћане Пезара и Дубровника.

Амато Лузитано и Дон Самуило Наси, брат Дон Јосифа Насија и велики део верника, дошли су да се настане у Османско царство. Чиме су се обистинила сва предвиђања Јосифа Насија.

Бивши *маран* Жуан Микуез у том тренутку био је моћнији и утицајнији но икада.¹¹⁹

Захваљујући Јеврејима који су настањивали све тачке Европе био је свестан политичке ситуације уједињених хришћана. Оваква позиција, његово пословно искуство, његови углађени манири и став, све оно што му је било потребно, довели су до тога да га је султан Сулејман поставио на највише позиције и имао велико поверење у њега. Османски владар му је чак дао и титулу бега, што је била велика част.

Пошто је умро најстарији син султана Сулејмана Мехмед, у игри за престо су остала друга двојица, Бајазит миљеник војске и Селим, меког карактера, мирољубив и племенит. Иако је био најмлађи у фамилији, Султан је круну наменио Селиму, не држећи се примогенитуре по којој је Бајазит требало да наследи трон. Разлог томе је сукоб браће и

¹¹⁹ Исто, 59.

прелазак Бајазита код персијског шаха Тахмаспа, што се никако није могло опростити.

У оваквој деликатној ситуацији дворани, тј. државни врх османског царства, остао је неутралан, држећи се подједнако према обојици принчева. Само је Дон Јосиф Наси отворено стао на страну Селима и када је Султан слао за Кутахју педесет хиљада дуката у готовини и тридесет хиљада дуката у накиту. Франги-бег (Дон Јосиф Наси) је био задужен да однесе тај поклон (1559).¹²⁰

Из тог периода датира касније велико пријатељство између Дон Јосифа и Селима II. Португалски Јеврејин постао је саветник престолонаследника иако није примио титулу „*племенитог старатеља*“. Ово је била најтраженија титула, веома добро плаћена.¹²¹

И брат Дона Јосифа Дон Самуило Наси је добро прошао, јер је од принца из Кутахје добио државну пензију.

Као што се и очекивало, Дон Јосиф Наси је навукао љубомору хришћанских представника у Царству, нарочито француског конзула и венецијанског изасланика. Управо је венецијански конзул замерио миљенику Сулејмана и раширио разне приче против Дивана, као и неке личне оптужбе. Венеција је жалила што је дала слободу, из страха од Султана, Дони Грацији и тиме изгубила велику откупнину.

Што се Француске тиче, код њих је породица Наси имала знатну суму од 150 000 дуката, коју ова није била вољна да плати-врати. Сходно томе француски конзул је саветовао свог суверена Анрија II да тражи од Порте да се одрекне омиљеног Јеврејина. Француски краљ је заиста вршио притисак на Диван, али је Султан остао при своме да Дон Јосиф мора бити саветник, као и да Француска треба да плати дуг од 150 000 дуката.

¹²⁰ Исто, 59.

¹²¹ Исто, 59.

Анри II је одбио да плати дуг под изговором да је имовина Јевреја у католичким државама одузета. Наследник Анрија II Франсоа II је владао само годину дана, али је следећи краљ Шарл IX одмах тражио од османског владара да се поништи тај дуг, наводећи исте разлоге као и Анри II. Наравно, османски владар је љубазно саслушао захтев Шарла IX и послао му песника Соломона Ускеа да поврати 150 000 дуката.¹²²

У међувремену Дон Јосиф је од Султана добио (1564), као компензацију, велики простор око Тиберије, тачније Тиберију са седам околних села, и обећање да ће ту моћи да гради уточиште за Јевреје.¹²³

Ова донација је потписана и ратификована од стране султана Сулејмана, његовог сина Селима, као и Селимовог малог сина Мурата. Султан чак даје Дон Јосифу и острво Наксос са титулом војводе, чему се противио Велики Везир Мехмед-паша Соколовић.

Срећа се тако лепо осмехнула португалском *марану* Дон Јосифу Насију.

Међутим, европски посланици су наставили ширење гласина и разних оптужби како ће се он ускоро прогласити краљем Јевреја, након што је добио титулу војводе.

Изгледа да је пажња и заштита Султана према Јеврејима пробудила љубомору Великог Везира.

Постоји и легенда да је Соколовић прокопао, тајно, тунел од своје куће до палате и да је једне ноћи шетајући тунелом испод султанове собе изговорио: „*Ја, пророк Мухамед, у име Бога наређујем тродневни масакр над Јеврејима у целом Царству и заплону њихових добара!*“¹²⁴. Иста изјава се поновила и следеће вечери, али Сулејман није предузео ништа. Тужан, позвао је свог лекара, Јевреја Моше Хамона, и

саопштио му визије из сна. На предлог монарха, јеврејски лекар, пристао је да чује изјаву пророка о његовим сународницима. У

¹²² Исто, 60.

¹²³ Š. Etinger, nav. delo, 264.

¹²⁴ M. Franco, nav. delo, 61.

одређено време, пророк је објавио исто као и раније. Султан је саветовао лекара да узјаше брзог коња и оде што пре из Царства. Лекар је послушао то што му је предложио султан Сулејман, узјахао је брзог коња и појурио не би ли се спасао смрти. Успут је срео неког мудраца, легенда каже не мањег по части од пророка Илије, који га је упитао куда и зашто жури. Лекар је испричао старцу шта се дешава, на шта му је старац предложио да се врате заједно код Султана и да ће старац испричати о чему се ту заправо ради. Тако је и било. Стари пророк је открио превару Султану, а овај је наредио да се виновник срамно јавно веша. Наравно, ово је само легенда, јер добро знамо да Мехмед – паша Соколовић није погубљен од стране Сулејмана, већ је верно служио и Сулејмановог сина Селима II, Сулејмановог унука Мурата III.

Поверење султана Сулејмана, потом и Селима II, у Дон Јосифа било је толико да су то на крају схватили и европски владари, па се чак и немачки цар Максимилијан II (1564-1576) отимао о његово пријатељство.¹²⁵

На наговор Дона Јосифа султан Селим II отпочиње рат са Млетачком републиком и као исход тог рата добија Кипар (1571). Након Султаанове смрти 1574. Дон Јосиф Наси се повлачи са политичке сцене, али и даље наставља са хуманим радом и помагањем своје јеврејске браће. Био је прави мецена јеврејске науке; помогао је изградњу многих школа као и рад многих јеврејских научника. Од рушевина Тиберије подигао је поново град, а водила га је мисао да ту направи једну велику јеврејску колонију. Подигао је зидине, упркос противљењу хришћанских калуђера, насадио дудове како би се ту покренула производња свиле и упутио позив сународницима да се ту населе. Вест о обнови Тиберије тј. да „*Дон Јосиф позива... Јевреје-занатлије да се населе у земљи Израилјевој*“ допрео је и до

¹²⁵ С. Калдерон, нав. дело, 9.

малобројних јеврејских општина у Италији , одакле су похрлили тамошњи Јевреји.¹²⁶

Сву његову активност у добротворном раду и помоћи својим сународницима прекинула је његова смрт (1579). Јосифова супруга Дона Реина, која га је надживела 20 година, наставила је у том духу. Позната је штампарија коју је она основала у замку Белведере, штампарија која је дала велики допринос јеврејској науци.¹²⁷

¹²⁶ Š. Etinger, nav. delo, 264.

¹²⁷ С. Калдерон, нав. дело, 10.

4. Јосиф Каро

Рођен у Толеду 1488, одакле са породицом прелази 1492. у Португалију, али су 1497. поново били прогнани и овај пут дефинитивно напуштају иберијско полуострво и одлазе на Балкан. Населили су се у Једрене, након чега једно кратко време живи и у Солуну и Цариграду.¹²⁸

Био је напрасит, свадљив, аскета одушевљен кабалом. Као и сви кабалисти, мистици, онога доба, тврдио је да његов пут води гласник с Неба (у кабаали, *магид*). По препоруци *магида* сели се на Левант, у Сафед, где оснива *јешиву* и укључује се у расправу о поновном традиционалном именовану рабина. Ту је отпочео рад на коментару дела *Арба Турим*, Јакова бен Ашера, под називом *Бет Јосеф* (Јосифов дом). У том делу је Каро сажео сва талмудска и постталмудска мишљења до свог времена и до коначне наредбе о *халаху* (хебр. *ходати, уходано* – правни систем јудаизма). Пошто је ово дело било преобимно, сачинио је и краћу верзију 1564, *Шулхан арух* (хебр. *Постављен сто*), приступачнију многима. Најауторитативнији и најдеталјнији јеврејски правни кодекс. Штампан, прештампаван и дистрибуиран где год је било Јевреја. *Ашкенаски* рабини су се с правом побунили против овог дела јер је, тврдили су, било засновано на примерима *сефардских* рабина, те су наставили да баштине француску и немачку традицију. Пољски талмудист Моше Исерлес био је највећи критичар Кара и на Кароов *Постављени сто* додао је своје дело *Мара (Столњак)*, којим су додате и унете одлуке *ашкенаских* рабина, чиме је *Шулхан арух* постао меродаван текст међу свим Јеврејима.¹²⁹

Поред Кароа у Сафеду је деловало још кабалиста, као што су чувени Исак Лури (1534 – 1572), као и Соломон Алкабец и Моше Кордоверо. Њихова учења су била прожета изгнанством и обновом, те је због тог

¹²⁸ С. Калдерон, нав. дело, 11.

¹²⁹ Д. Ц. Голдберг, нав. дело, 127.

месијанског карактера Сафед био центар есхатолошког учења Јевреја.¹³⁰

Јосиф Каро је окончао живот у Сафеду, у својој 87. години (1575), остављајући иза себе велики углед и много радова и следбеника.

¹³⁰ Исто, 128.

Закључак

Положај самих Јевреја у великом Османском царству можемо посматрати само из угла званичне религије Царства, али и схватања вере Османлија и њихових султана, почев од Мехмеда Фатиха (1451-1481) који је, како наглашава Франц Бабингер, највећи познавалац личности Мехмеда Освајача, освајањем Цариграда 1453. године себе доживео као владара светског, а не верског царства. Ова чињеница давала је сасвим другу димензију погледа на остале конфесије у Царству, самим тим и њихов положај.

Оно што сигурно знамо је то да је, у периоду који смо обрадили, Јеврејима несумњиво било боље у Османском царству, него у хришћанској Европи. Прогони, пљачке, мучења, убијања, једном речју муке кроз које су пролазили Јевреји у западним земљама, натерале су их да пронађу безбедније место под небеским сводом. У том тренутку Османско царство представљало је „Рај на Земљи“ и престанак свих патњи, далеко од идеалног, али узевши све у обзир, итекако боље од услова у којима су живели у претходном периоду под хришћанским владарима.

Нова земља, уточиште, пружила је могућност расутој јеврејској популацији да се окупи на једном месту, у једној држави и настави да живи по својим обичајима и схватањима. Та могућност помогла им је да опстану у периоду кад им је било најтеже и када је један део Јевреја већ почео да напушта своје веровање, прелази на католичанство и полако губи свој јеврејски идентитет.

Дакле, чини се да су католички монарси Шпаније и Португалије, али и господари других делова Европе, учинили услугу Јеврејима протерујући их са своје територије. Османски владари су такође, без обзира на прихватање Јевреја ставили материјални интерес и интерес државе, а све у циљу даље експанзије свог царства, испред религије.

Такав начин живота био је далеко од идеалног, јер је положај Јевреја само у компаративном смислу, када упоређујемо живот под хришћанима и живот под муслиманима, био бољи. Међутим, сама чињеница да су тако масовно прешли на територију османских владара, као и то да су их виђенији Јевреји Османског царства позивали да се доселе ту, дају нам право да кажемо да је њихов живот међу муслиманима био итекако подношљивији, самим тим и бољи, од живота који су имали међу хришћанима.

Таква повољна ситуација за Јевреје потрајала је релативно кратко, а опет довољно дуго да су могли да се опораве, консолидују и сачекају промене и бољу атмосферу у другим деловима Европе и света. Предузимљиви и добро организовани, ситуацију у Османском царству која им није пружала прилику за просперитет, после XVII, а нарочито XVIII века, поново су заменили тако што су смер своје миграције са истока пребацили на запад.

Са становништва данашњег, секуларног човека – човека данашњице и хуманистичког гледања и схватања људских права, Јевреји су у Османском царству били грађани другог реда.

На крају овог рада могли би да завршимо цитатом Бернарда Луиса из његовог дела *Семити и Анти-Семити*: „ Јеврејима под муслиманском влашћу никада није било тако лоше као у хришћанском свету, онда кад им је тамо било најгоре, нити је икада био тако добар као у хришћанском свету, онда када им је тамо било најбоље“.

Литература

Agoston Gabor, Masters Bruce, *Encyclopedia of Ottoman Empire*, New York, Facts on File, 2008.

Бабингер Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд, Алгоритам, 2010.

Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета, превод Ђура Даничића и Вука Стефановића Карацића, Београд, Библијско друштво, 1997.

Brodel Fernan, *Mediteran I mediteranski svet u doba Filipa II*, II tom, Beograd, Georietika CID, 2001.

Венђелац Павле, *Историја јеврејскога народа*, Панчево.

Голдберг Ц. Дејвид, Цон Д. Рејнер, *Јевреји (историја и религија)*, Београд, Клио, 2003.

Димитријевић Јелена, *Писма из Солуна*, Лозница, 2008.

Dubnov Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije

Encyclopedia Judaica, volume XVI, Jerusalem, Israel

Etinger Šarl, *Istorija jevrejskog naroda*, Beograd, Ginko, 1996.

Иналцик Халил, *Османско царство (класично доба 1300-1600)*, Београд, Утопија, 2003.

Калдерон Соломон, др. Јуда Леви, *Историја јеврејског народа*, Београд, 1955.

Kosier St. Ljubomir, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb, Beograd, Ljubljana, 1930.

Курт Амели, *Стари Исток од 3000. до 330. године п.н.е*, II том, Београд, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, 2004.

Lebl Ženi, *Do „Konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.

Мантран Робер, *Историја Османског царства*, Београд, Клио, 2002.

Миљковић Ема, *Мехмед II Освајач и питања верске толеранције у османској држави*, Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700 годишњице Миланског едикта 31.мај-2.јун 2013. I том/ уредник Драгиша Бојовић – Ниш: Центар за црквене студије, Ниш, Пунта, 2013.

Миљковић Бојанић Ема, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља. Насеља. Становништво*, Београд, Историјски институт, 2004.

Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд, Просвета, 1969.

Porter Ruth, Harel-Hoshen, *The Sephard Jews 1492-1992*, The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, Tel Aviv, 1992.

Слијепчевић Др. Ђоко, *Историја српске православне цркве, I – Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд, БИГЗ, 1962.

Танасковић Дарко, *Ислам: догма и живот*, СКЗ, Београд, 2008.

Tanasković Darko, *Jevreji u osmanskoj ekumeni*, „Истоци и утоци. Сећање на Slavoljuba Djindjića“, Beograd, Filološki fakultet, 2009.

Franco M, *L'Historie des Israelites de l'empire Ottoman*, Pariss, 1897.

Cendiz Sisman, *The Burden of silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Donmes*, Oxford, 2015.

Dželetović Mr.Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd, 1988.

Садржај

Увод	1
I У Османском царству	6
1 Верска организација	27
II Јевреји на нашим просторима	33
1 Београдска махала	38
III Знаменити Јевреји у Османском царству	44
1 Сабетај Зеви	45
2 Дона Грација Мендес	50
3 Дон Јосиф Наси	53
4 Јосиф Каро	60
Закључак	62
Литература	64
Садржај	66

